

หากประวัติศาสตร์เกิดขึ้นเป็นอีกแบบหนึ่ง : สำรวจข้อถกเถียงต่อประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริง

กิตติศักดิ์ สุจิตตารมย์*

คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ประเทศไทย

If A History Had Happened Otherwise: Exploring Debates on Counterfactual History

Kittisak Sujittarom*

Faculty of Humanities, Chiang Mai University, Thailand

Article Info

Research Article

Article History:

Received 29 April 2025

Revised 6 June 2025

Accepted 8 June 2025

คำสำคัญ

ประวัติศาสตร์อันสวนทางจาก

ข้อเท็จจริง

ประวัติศาสตร์สมมติอดีต

ประวัติศาสตร์นิพนธ์

ปรัชญาประวัติศาสตร์

* Corresponding author

E-mail address:

kittisak.su@cmu.ac.th

บทคัดย่อ

ประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริง (counterfactual history) หรือประวัติศาสตร์แบบ "สมมติว่าถ้า" (what if) เป็นรูปแบบวิธีการประวัติศาสตร์ในการจินตนาการถึงฉากทัศน์ทางเลือกอื่นของเหตุการณ์ที่อาจจะเกิดขึ้นแตกต่างออกไปจากประวัติศาสตร์จริง ด้วยเพราะอาศัยการจินตนาการคาดเดา วิธีการดังกล่าวนี้จึงเป็นประเด็นถกเถียงมาโดยตลอดว่าคู่ควรกับการวิเคราะห์ประวัติศาสตร์อย่างเคร่งครัดหรือไม่ บทความนี้ต้องการสำรวจความเป็นมาของการถกเถียงเรื่องประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริงที่นำไปสู่การยอมรับวิธีนี้ในวงวิชาการมากยิ่งขึ้น บทความนี้เสนอว่าช่วงราวปลายทศวรรษ 1990 เป็นต้นมา งานเขียนประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริงได้พยายามแสวงหาและสร้างความชอบธรรมมากขึ้นโดยมีสองประเด็นสำคัญคือ การสร้างกระแสความนิยมผนวกกับการสร้างความน่าเชื่อถือทางวิชาการ การสร้างความน่าเชื่อถือนี้กระทำผ่านการสถาปนาหลักเกณฑ์เพื่อจำแนกงานที่ดีกับงานที่ไม่ได้คุณภาพออกจากกัน และยังมี การขีดเส้นแบ่งระหว่างงานเขียนแบบอาชีพออกจากงานเขียนเพื่อความบันเทิงด้วย กระบวนการดังกล่าวนี้ทำให้สถานะของประวัติศาสตร์แบบสวนทางจากข้อเท็จจริงได้รับการยอมรับเพิ่มมากขึ้นสำหรับในวงวิชาการไทยนั้นวิธีการดังกล่าวเป็นสิ่งที่ค่อนข้างใหม่ บทความนี้ยังได้สำรวจและประเมินงานเขียนในกรณีไทยเมื่อเร็ว ๆ นี้ อีกด้วย

Keywords:

counterfactual history,
what-if history,
historiography,
philosophy of history

Abstract

Counterfactual history, or what-if history, is a form of historical inquiry that imagines alternative scenarios—what might have happened differently. Relying on imaginative speculation, this method has long been debated as to whether it is worthy of serious historical analysis. This article examines the history of these debates and how scholarly communities have largely accepted it. The article argues that, since the late 1990s, counterfactual historiography has developed in ways that have enhanced its legitimacy. This development has reached two key milestones: popularization and academic credibility. The latter requires certain criteria to distinguish between 'good' and 'poor' counterfactuals. Moreover, the boundary between entertainment and academia needs to be drawn. These processes have made the counterfactual approach more acceptable. Furthermore, the article explores and evaluates counterfactual history in some Thai historiographical accounts, a relatively new field within Thai scholarship.

1. บทนำ

เวลาที่เรากำลังคิดถึงอดีต เรามักสร้างคำอธิบายสมมติเรื่องในอดีตว่าถ้าเราไม่ทำสิ่งนั้นหรือถ้าเราทำอีกแบบหนึ่ง ผลลัพธ์ที่ได้ก็จะแตกต่างออกไปอย่างไร ในวงวิชาการประวัติศาสตร์ก็มีการใช้วิธีคิดและอธิบายในทำนองที่คล้ายกันนี้ อาทิเช่น ถ้าเหตุการณ์หนึ่งในอดีตไม่เกิดขึ้น เหตุการณ์ที่ตามมาอีกจะเป็นอีกแบบหนึ่งได้ โลกที่นักประวัติศาสตร์สมมติขึ้นมาก็คจะเป็นอีกแบบที่ต่างจากโลกที่เป็นจริงเพื่อทำความเข้าใจความเป็นไปได้ที่เหตุการณ์ในอดีตอาจกลายเป็นอีกแบบหนึ่ง วิธีการดังกล่าวนี้มีการเรียกกันว่า “ประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริง” (counterfactual history)¹ นักวิชาการเห็นว่าวิธีการคิดดังกล่าวนี้ช่วยให้เราคิดประเด็นทางประวัติศาสตร์ได้มากยิ่งขึ้น รวมถึงช่วยสร้างจินตนาการการเรียนรู้ประวัติศาสตร์ได้กว้างขวางขึ้นด้วย

ประวัติศาสตร์แบบสวนทางจากข้อเท็จจริงได้ถูกนำมาใช้ในห้องเรียนและตำราเรียนอยู่บ่อยครั้งเพื่อกระตุ้นความคิดของนักเรียน ยกตัวอย่างเช่น ตำราเรียนประวัติศาสตร์โลก *Ways of the World* ของสำนักพิมพ์ AP² หนังสือได้นำเสนอว่าความเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์ในหลายครั้งขึ้นอยู่กับโอกาสและความไม่แน่นอน ตัวอย่างที่สำคัญก็คือการอธิบายการก้าวขึ้นสู่อำนาจของยุโรปที่เห็นในปัจจุบัน จะเกิดอะไรขึ้นถ้าจินตตลึงใจที่จะสำรวจทะเลต่อไปในปี ค.ศ. 1433 เพื่อสร้างจักรวรรดิในมหาสมุทรอินเดียและอาจเดินทางต่อไปเพื่อค้นพบทวีปอเมริกาและยุโรป หรือคำถามที่ว่าจะเป็นอย่างไรหากกองทัพอดโตมันในปี ค.ศ. 1529 ซึ่งผนวกพื้นที่ยุโรปเอาไว้จนทำให้การสร้างจักรวรรดิโพ้นทะเลต้องชะงักลง หนังสือเรียนนี้หยิบประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริงมาเพื่อกระตุ้นความคิดของผู้เรียนเป็นหลัก ซึ่งอันที่จริงแล้วการสมมติเงื่อนไขไม่ได้กระทำอย่างเคร่งครัดนัก แต่การนำเสนอวิธีการนี้ในตำราเรียนสะท้อนให้เห็นถึงการยอมรับวิธีการนี้ระดับหนึ่ง

การสมมติอดีตใหม่ได้รับความนิยมกับสื่อบันเทิงจำนวนมากไม่น้อย เมื่อไม่นานมานี้หนังสืออเมริกันชื่อดังที่สร้างจากหนังสือนิยายของฟิลิป เค. ดิก (Philip K. Dick) เรื่อง *The Man in the High Castle* (1962) ก็ชวนให้เราคิดถึงวิธีการประวัติศาสตร์แบบนี้เช่นกัน หนังสือเรื่องนี้สมมติโลกอีกแบบหนึ่งที่ฝ่ายอักษะที่เยอรมนีและญี่ปุ่นสามารถชนะเหนือฝ่ายสัมพันธมิตรในสงครามโลกครั้งที่สองได้ แต่ควรกล่าวด้วยว่าโลกสมมติที่เสมือนเป็นโลกขนานอีกแบบหนึ่งที่นิยายหรือภาพยนตร์มักนำมาสร้างเป็นเรื่องราวนั้น ต้องแยกออกจากงานเขียน

¹ คำแปลภาษาไทยที่ใช้ในบทความนี้มาจากพีระ เจริญวัฒนกุล, *ปฎิหาริย์นั้นมีจริง: ความบังเอิญของไทยในการเอาตัวรอดจากอังกฤษหลังสงครามโลกครั้งที่ 2* (กรุงเทพฯ: คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2566). ส่วนคำในภาษาอังกฤษนั้นเป็นคำที่ค่อนข้างใหม่ซึ่งเสนอโดย Nelson Goodman เมื่อปี 1947 ดูใน Felipe De Brigard, “Counterfactual Thinking,” in *The Palgrave Encyclopedia of the Possible*, ed. Vlad Petre Glăveanu (Cham: Palgrave Macmillan, 2022), 243-250.

² Robert Strayer and Eric Nelson, *Ways of the World*, 3rd ed. (Boston: Bedford/St. Martin's, 2016), 533-534.

วิเคราะห์ทางวิชาการ ขณะที่แบบแรกมุ่งเน้นความบันเทิง แบบหลังจะเน้นความเป็นไปได้จริง ซึ่งต้องอาศัยหลักการอย่างเคร่งครัด

อย่างไรก็ตาม สำหรับนักประวัติศาสตร์แล้ว การใช้ประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริงเป็นวิธีการที่น่าคิดน่าทดลอง แต่ในขณะเดียวกันก็เป็นเสมือนสิ่งต้องห้ามด้วย เพราะการสมมติเช่นนี้ถูกมองว่าเป็นเพียงจินตนาการการคาดเดา ซึ่งไม่อยู่บนหลักฐานประวัติศาสตร์ ภารกิจของนักประวัติศาสตร์นั้นควรทุ่มเทความพยายามไปที่การค้นคว้าข้อมูลทางประวัติศาสตร์มากกว่าจะเสียเวลากับการคาดเดาที่หลายครั้งเป็นไปเพื่อความสนุกบันเทิงในแง่หนึ่ง ประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริงจึงมีทั้งด้านที่ “น่าดึงดูด” และเป็น “สิ่งต้องห้าม” ที่ไม่ควรเสียเวลากับสิ่งที่ไร้ประโยชน์ ความขัดแย้งในตัวเองเช่นนี้ปรากฏให้เห็นถึง “สภาวะสองจิตสองใจ” ที่เห็นว่าวิธีการเช่นนี้สมควรใช้กับการวิเคราะห์ประวัติศาสตร์หรือไม่ ดังเห็นได้จากคำกล่าวของสุเนตร ชุตินธรานนท์ ในเรื่องเกี่ยวกับพระเจ้าตาก ดังว่า “ในประวัติศาสตร์ไม่มีคำว่า ‘ถ้า’ แต่วิเคราะห์ว่าถ้าเสียกรุงธนบุรี พระเจ้าตากสินอาจกลับไปที่จันทบุรีอีกครั้ง”³ ข้อความของสุเนตรใช้ประวัติศาสตร์แบบสวนทางจากข้อเท็จจริงด้วยความลึกลับ ในด้านหนึ่งตระหนักว่าไม่ควรใช้การสมมติอดีต แต่วิธีการนี้ก็มีเสน่ห์ในการช่วยคิดวิเคราะห์ประวัติศาสตร์ในลักษณะที่คล้ายกัน นิธิ เอียวศรีวงศ์ ก็ได้กล่าวไว้ด้วยว่า “ปัญหา ‘ถ้า’ เป็นแต่เพียงวิธีการที่จะช่วยความเข้าใจ ยั่วให้เกิดความคิด แต่ไม่ใช่ปัญหาที่แท้จริงของประวัติศาสตร์”⁴ นั่นก็คือประวัติศาสตร์อันสวนทางกับข้อเท็จจริงแม้ว่าจะช่วยกระตุ้นความคิด แต่ก็ยังไม่ได้รับการยอมรับสถานะว่าเป็นประเด็นทางประวัติศาสตร์เพราะไม่ใช่เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นจริง นอกจากนี้ การแสดงออกในลักษณะที่คล้ายกันนี้ยังเห็นได้จากบทความสั้นวิจารณ์หนังเรื่อง *The Man in the High Castle* ด้วยเช่นกัน

“What if...” หรือ “ถ้าหากว่า...” ดูจะเป็นคำแสลงสำหรับเหล่าผู้เคร่งครัดในระเบียบวิธีเชิงวิชาการสายประวัติศาสตร์ บางคนไม่นิยมใช้คำนี้สำหรับการมองข้อมูลทางประวัติศาสตร์ แต่แน่นอนว่าในเชิงวัฒนธรรม(บันเทิง) แล้ว “ถ้าหากว่า...” เป็นคำที่ถูกใช้สอยบ่อยครั้งมากกว่า และอาจเป็นคำที่สามารถขยายต่อยอด “จินตนาการ” ในเชิงเปรียบเทียบให้ขยายขอบเขตมุมมองออกไปกว้างกว่าเดิม⁵

³ บทสัมภาษณ์สุเนตร ชุตินธรานนท์ โดยสุเจน กรรพฤทธิ์ ดูใน สุเจน กรรพฤทธิ์, 2325 *เปิดศักราชกรุงเทพฯ* (นนทบุรี: สารคดี, 2564), 53.

⁴ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “ข้อคิดเกี่ยวกับประวัติศาสตร์,” ใน *ปรัชญาประวัติศาสตร์*, บรรณาธิการโดย ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และ สุชาติ สวัสดิ์ศรี (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2527), 62.

⁵ รัชตะ จีงวิวัฒน์, “ห้องโลกที่นาซีชนะสงคราม ญี่ปุ่นกดหัวคนตะวันตกในซีรีส์ *The Man in the High Castle*,” *ศิลปวัฒนธรรม*, 27 กรกฎาคม 2564, https://www.silpa-mag.com/history/article_61674.

ทัศนะที่ไม่ลงรอยกันดังที่กล่าวมานี้ไม่ใช่เรื่องเฉพาะเพียงแค่ดังตัวอย่างที่ยกมา แต่เป็นลักษณะร่วมทั่วไปของวงการประวัติศาสตร์ กล่าวได้ว่าประเด็นนี้ได้กลายเป็นที่ถกเถียงกันในหมู่นักวิชาการที่ศึกษาประวัติศาสตร์ระดับโลกที่มีความเห็นว่ามีวิธีอันสวนทางจากข้อเท็จจริงเหมาะสมควรค่ากับการศึกษาประวัติศาสตร์หรือไม่ วิธีการนี้มีคุณค่าหรือไม่เพียงใด นักวิชาการได้กล่าวบรรยายสภาพการ “ไร้ฉันทามติ” ต่อเรื่องนี้ไว้ว่า “ประวัติศาสตร์แบบสวนทางจากข้อเท็จจริงทำให้บรรดานักวิชาการแตกแยกกัน”⁶ ทัศนะและจุดยืนที่แตกต่างกันดังข้อความนี้ได้ฉายให้เห็นภาพว่าการถกเถียงวิวาทะมีความเข้มข้นและร้อนแรงเช่นไร

การถกเถียงในเรื่องประวัติศาสตร์แบบสวนทางจากข้อเท็จจริงได้กลายเป็นกระแสอย่างกว้างขวางในช่วงปลายทศวรรษ 1990 เมื่อเนลล์ เฟอร์กูสัน (Niall Ferguson) ในฐานะบรรณาธิการได้ตีพิมพ์หนังสือรวมบทความจากนักวิชาการหลายคน วิเคราะห์ประวัติศาสตร์โดยใช้กรอบวิธีคิดสวนทางจากข้อเท็จจริง⁷ ชุมชนวิชาการแสดงท่าทีหลายแบบทั้งเห็นด้วยเห็นด้วยบางส่วน และต่อต้านไปเลย การศึกษาความเห็นของนักวิชาการต่อประวัติศาสตร์แบบสวนทางจากข้อเท็จจริงที่ไม่ลงรอยกันนั้นช่วยให้เราเข้าใจธรรมชาติและความเป็นมาของวิธีคิดนี้ได้ดียิ่งขึ้น บทความนี้จึงต้องการอภิปรายถึงประวัติศาสตร์ความเป็นมาของข้อถกเถียงประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริงและรวมไปถึงกรอบเงื่อนไขที่กำหนดการถกเถียงนั้นจนทำให้วิธีการนี้ได้รับการยอมรับในวงวิชาการมากยิ่งขึ้นในเวลาต่อมา

งานเขียนเกี่ยวกับความเป็นมาและการถกเถียงประวัติศาสตร์สวนทางจากข้อเท็จจริงในโลกวิชาการภาษาไทยยังมีอยู่อย่างจำกัดมาก⁸ งานศึกษาของพีระ เจริญวัฒน์กุล เรื่อง *ปาฏิหาริย์นั้นมิจริง: ความบังเอิญของไทยในการเอาตัวรอดจากอังกฤษหลังสงครามโลกครั้งที่ 2* เป็นงานกรณีศึกษาที่ครอบคลุมงานแรกในโลกภาษาไทย ซึ่งได้ให้รายละเอียดในเชิงหลักฐานและแนวคิดอย่างชัดเจนในการนำ “วิธีคิดอันสวนทางจากข้อเท็จจริงอย่างจำกัด” (restrained counterfactual) มาใช้วิเคราะห์ความบังเอิญในการที่ไทยรอดพ้นจากการลงโทษของอังกฤษในสงครามโลกครั้งที่สอง บทนำของงานชิ้นนี้ได้แนะนำกรอบคิดทฤษฎีรวมถึงข้อถกเถียงบางส่วนต่อ “วิธีคิดอันสวนทางจากข้อเท็จจริงอย่างจำกัด”⁹ ซึ่งเป็นกรอบคิดสำคัญสำหรับการทำให้ชุมชนวิชาการเริ่มยอมรับต่อวิธีการนี้ กระนั้นงานชิ้นนี้มุ่งอภิปรายแนวคิดเพื่อ

⁶ Philip E. Tetlock, Richard Ned Lebow, and Geoffrey Parker, eds., *Unmaking the West: "What-If?" Scenarios that Rewrite World History* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2006).

⁷ Niall Ferguson, *Virtual History: Alternatives and Counterfactuals* (London: Hachette UK, 1997).

⁸ หนังสือเกี่ยวกับประวัติศาสตร์นิพนธ์และปรัชญาประวัติศาสตร์ในภาษาไทยนั้นแทบไม่ได้กล่าวถึงประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริงไว้เลย เท่าที่ค้นพบมีบทความของนิธิ เอียวศรีวงศ์ ซึ่งกล่าวถึงสั้น ๆ เพียงไม่กี่บรรทัดในหนังสือ *ปรัชญาประวัติศาสตร์* ดังที่ได้อภิปรายไว้แล้วก่อนหน้าที่เชิงอรรถที่ 4 โปรดดูใน นิธิ เอียวศรีวงศ์, “ข้อคิดเกี่ยวกับประวัติศาสตร์,” 62.

⁹ พีระ เจริญวัฒน์กุล, *ปาฏิหาริย์นั้นมิจริง*.

นำไปใช้วิเคราะห์เนื้อหาเป็นหลัก แต่ไม่ได้เน้นอภิปรายเพื่อแสดงว่าประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริงมีการถกเถียงและได้รับการสร้างการยอมรับในวงวิชาการได้อย่างไร

บทความนี้ต้องการศึกษาความเป็นมาของข้อถกเถียงต่อประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริงจนนำไปสู่การยอมรับในวงวิชาการประวัติศาสตร์มากขึ้นได้อย่างไร บทความนี้เสนอว่าความเปลี่ยนแปลงในช่วงปลายทศวรรษ 1990 แสดงให้เห็นถึงความพยายามสร้างการยอมรับต่อวิธีการอันสวนทางจากข้อเท็จจริงเด่นชัดมากขึ้น ในด้านหนึ่งได้สร้างกระแสความนิยมในระดับกว้าง ส่วนในอีกด้านหนึ่งได้สร้างความน่าเชื่อถือทางวิชาการผ่านการสร้างเสนอกฎเกณฑ์เพื่อจำแนกงานศึกษาประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริงที่มีคุณภาพดีและแยกออกจากกัน การถกเถียงของกลุ่มนักวิชาการในจุดยืนต่าง ๆ ทั้งหมดนี้ เห็นด้วยแบบมีเงื่อนไข และต่อต้าน ได้ช่วยเพิ่มความมั่นใจต่อชุมชนวิชาการว่าประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริงมีประโยชน์และคุณค่าทางวิชาการ ด้วยเหตุนี้แง่มุมความบันเทิงและจินตนาการคาดเดาอันเป็นส่วนหนึ่งของวิธีการนี้จึงต้องถูกจัดวางตำแหน่งแห่งที่ให้ชัดเจนเพื่อสร้างความชอบธรรมให้วิธีการอันสวนทางจากข้อเท็จจริงมากยิ่งขึ้น

บทความนี้เริ่มต้นจากการทำความเข้าใจว่าอะไรคือประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริง มีการใช้สมมติเงื่อนไขอย่างไรบ้าง รวมถึงการอภิปรายความเป็นมาโดยสังเขป ต่อมาจะแสดงให้เห็นว่าชุมชนวิชาการในช่วงทศวรรษ 1990 ได้ก่อให้เกิดการวิวาทะถกเถียงกันอย่างไร จนนำไปสู่การนำเสนอเกณฑ์ที่ทำให้วิธีอันสวนทางจากข้อเท็จจริงมีคุณภาพดีมากขึ้น ต่อจากนั้นยังอภิปรายถึงการจัดวางความสัมพันธ์กับประเด็นเรื่องความบันเทิงซึ่งถูกมองว่าเป็นจุดอ่อนของวิธีการอันสวนทางจากข้อเท็จจริง สุดท้ายแล้วบทความนี้ยังได้อภิปรายถึงกรณีการศึกษาไทยที่แม้จะมีอย่างจำกัดแต่ก็เป็นสิ่งที่ค่อนข้างใหม่สำหรับวงวิชาการไทย

2. ประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริงคืออะไร

“ประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริง” (counterfactual history) หรือบางคนอาจเรียกว่า “what-if history” หมายถึง การสำรวจศึกษาเหตุการณ์ที่ไม่เคยเกิดขึ้นมาก่อน เพื่อนำเสนอว่าประวัติศาสตร์อาจจะเปลี่ยนแปลงไปอย่างไร¹⁰ นั่นก็คือเมื่อเปลี่ยนแปลงเงื่อนไขบางอย่างในอดีต (antecedence) แล้วก่อให้เกิดผลลัพธ์ความเปลี่ยนแปลงที่ตามมา (consequence) ที่เป็นแบบอื่นอย่างไร การศึกษาทางประวัติศาสตร์ที่ผ่านมาได้มีการนำเอาแนวทางประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริงมาใช้ในการตั้งคำถามกับเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์ ดังปรากฏตัวอย่างที่มักถูกกล่าวถึงกัน อาทิเช่น จะเกิดอะไรขึ้นถ้าไปเสียน

¹⁰ Gavriel D. Rosenfeld, “Counterfactuals: A Typological Approach,” In *The Routledge Companion to Historical Theory*, ed. Chiel van den Akker (London: Routledge, 2022).

ขณะที่เวอร์เตอร์ลู จะเกิดอะไรขึ้นถ้าหากว่าอาร์ชดยุก ฟรานซ์ เฟอร์ดินานด์ (มกุฎราชกุมารของจักรวรรดิออสเตรีย-ฮังการี) ไม่ได้ถูกลอบปลงพระชนม์ จะเกิดอะไรขึ้นถ้าเคนเนดีรอดจากการถูกลอบสังหารและได้เป็นประธานาธิบดีต่ออีกสมัย เป็นต้น

การกล่าวด้วยการสมมติเงื่อนไขอดีตใหม่นั้นสามารถพบเจอได้ในการสนทนาชีวิตประจำวัน แต่สำหรับการใช้วิธีการนี้ในวงการประวัติศาสตร์นั้นพบว่าเป็นเรื่องที่ไม่ลงรอยกัน ผู้ที่สนับสนุนวิธีการอันสวนทางจากข้อเท็จจริงนั้นมองว่ามีประโยชน์ เพราะช่วยให้เข้าใจปัญหาได้ซับซ้อนยิ่งขึ้น การคิดว่าเกิดอะไรขึ้นอย่างเดียวย่อมทำให้เราละเลยความเป็นไปได้แบบอื่นไป การวิเคราะห์ประวัติศาสตร์จำเป็นต้องมี “การทดลองทางความคิด” (thought experiment) เพื่อการจินตนาการถึงฉากทัศน์ที่ไม่ได้เกิดแต่อาจจะเกิดขึ้น ซึ่งช่วยขจัดอคติจากการมองย้อนหลัง (hindsight bias) ที่กำหนดให้เราคิดแบบอื่นไปไม่ได้ โดยรวมแล้วเป็นการเห็นถึงประโยชน์และคุณค่าที่จะก่อให้เกิดการคิดวิเคราะห์ทางประวัติศาสตร์¹¹ อย่างไรก็ตาม ผู้คัดค้านวิธีการนี้ได้เห็นผลเสียต่อวิธีคิดทางประวัติศาสตร์มากกว่าผลดี และยืนยันว่าหน้าที่ของนักประวัติศาสตร์ (หรือนักวิชาการที่ค้นคว้าประวัติศาสตร์) คือการหาสิ่งที่เกิดขึ้นมากกว่าจะเป็นสิ่งที่อาจจะเกิดขึ้น จุดยืนที่ต่างกันเช่นนี้มักเกิดขึ้นเป็นประจำ กระนั้นในช่วงไม่กี่ทศวรรษที่ผ่านมา นักวิชาการได้เริ่มเปิดกว้างยอมรับวิธีการอันสวนทางจากข้อเท็จจริงมากขึ้น

น่าสนใจว่า การใช้วาทศิลป์ในการสมมติเงื่อนไขนั้นมีหลากหลายแบบ กาฟรีเอล โรเซนเฟลด์ (Gavriel Rosenfeld) ได้รวบรวมและจำแนกชนิดรูปแบบวิธีสวนทางจากข้อเท็จจริงแบบต่าง ๆ เอาไว้ดังตารางที่ 1 หนึ่ง วิธีการการสร้างเงื่อนไขสมมติแบบต่าง ๆ นี้มีความหลากหลายและไม่จำเป็นต้องสอดคล้องกับหลักการที่เคร่งครัดสำหรับนักประวัติศาสตร์อาชีพเสมอไป¹²

¹¹ บทความวิชาการที่พยายามยืนยันถึงประโยชน์และคุณค่าของประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริง เช่น Simon T. Kaye, “Challenging Certainty: The Utility and History of Counterfactualism,” *History and Theory* 49, no. 1 (February 2010): 38-57; Nolan Daniel, “Why Historians (and Everyone Else) Should Care about Counterfactuals,” *Philosophical Studies: An International Journal for Philosophy in the Analytic Tradition* 163, no. 2 (2013): 317-335; Jack S. Levy, “Counterfactuals, Causal Inference, and Historical Analysis,” *Security Studies* 24, no. 3 (July 2015): 378-402.

¹² Rosenfeld, “Counterfactuals: A Typological Approach” อนึ่งการที่โรเซนเฟลด์เป็นผู้ที่ศึกษาสื่อบันเทิงประชานิยมอย่างนิยายและภาพยนตร์แบบสวนทางจากข้อเท็จจริง ได้ช่วยให้เราสามารถหาตัวอย่างที่ใช้แนวคิดแบบสวนทางจากข้อเท็จจริงจากสื่อต่าง ๆ ได้อย่างหลากหลายและกว้างไกล มากกว่าเพียงพินิจงานเขียนวิชาการทางประวัติศาสตร์เพียงอย่างเดียว

ตารางที่ 1

ชนิดของประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริงแบบต่าง ๆ

หน้าที่หน้าที่การใช้งาน (function)		เห็นไปที่รูปแบบ (form)			
ด้านสาเหตุ ผลลัพธ์	การตัดสินใจ คุณค่า	ด้านเวลา	ด้านพื้นที่	ด้านสารัตถะ	กึ่ง/เสมือน
- แบบข้อโต้แย้ง (Rebuttal)	- แบบพลาดโอกาส (missed opportunity)	- แบบหมุนเวลา ย้อนกลับ(rewind)	- แบบย้าย สถานที่ (transplant)	- แบบเปลี่ยน ตัวตน (conversion)	- แบบตาย คลอด (stillborn)
- แบบจมูก คลีโอพัตรา (Cleopatra's Nose)	- แบบเกือบจะ เกิดขึ้น (close call)	- แบบปรับเวลา ให้เดินไปข้างหน้า อย่างรวดเร็ว (fast forward)	- เชิงภูมิศาสตร์ (Geographical)	- แบบแทนที่ ตัวตน (substitution)	- แบบสื่อ โดยนัย (implied)
- แบบจุดพลิกผัน (tipping point)	- แบบฟ้าหลังฝน (silver lining)	- แบบทำนาย (predictive)		- แบบนักพากษ์ เสียง (ventriloquist)	- แบบเปลือก ปลอม (fake)
- แบบกำหนดไว้ ล่วงหน้าแล้ว (deterministic)	- แบบขยาย ใหญ่ขึ้น (aggrandizement)	- แบบหยุดเวลา (clockstopper)		- แบบเปลี่ยน สันดาน (leopard spot)	
- แบบกำหนด ตามโชคชะตา (providential)	- แบบโต้เถียง (polemical)	- แบบรีป แวน ริงเคิล (Rip Van Winkle)			
- แบบกลับคืนสู่ สภาพเดิม (reversionary)		- แบบคอนเนตทิคัต แยงกี้ (Connecticut Yankee)			

Sources: Data from Rosenfeld, "Counterfactuals: A Typological Approach," 468.

หากเราทำความเข้าใจอย่างย่อเกี่ยวกับตัวอย่างเหล่านี้ จะพบว่าสำหรับหน้าที่การใช้งาน ประกอบด้วยหลายมิติ ดังนี้¹³

มิติด้านสาเหตุผลลัพธ์ (causal counterfactuals) ได้แก่ *แบบจมูกคลีโอพัตรา* (Cleopatra's Nose) ซึ่งเป็นข้อเขียนของเบลส ปาสกาล (Blaise Pascal) ที่รู้จักกันอย่างกว้างขวาง ถ้าหากจมูกของคลีโอพัตราสั้นกว่าเดิม (สวยน้อยลงกว่าเดิม) จะส่งผลสะท้อนที่ ทำให้โลกเปลี่ยนไปอย่างมหาศาล (ทหารโรมันจูเลียส ซีซาร์ และมาร์ค แอนโทนี อาจจะไม่ ได้ หลงใหลคลีโอพัตราอย่างที่ เป็น และประวัติศาสตร์โรมันก็อาจจะเปลี่ยนไปมหาศาล) วิธีคิดอัน สวนทางจากข้อเท็จจริงนี้เน้นที่สาเหตุขนาดเล็กแต่สร้างผลลัพธ์ที่ตามมาขนาดใหญ่อย่างลึกซึ้ง นอกจากนี้ยังมี *แบบกำหนดไว้ล่วงหน้าแล้ว* (deterministic) เป็นการเน้นย้ำว่าถึงแม้ว่าจะ

¹³ สำหรับข้อความในการยกตัวอย่างได้นำมาจากบทความของ Rosenfeld, "Counterfactuals: A Typological Approach" และยังใช้ตัวอย่างร่วมจากอีกบทความหนึ่งด้วย ดู Gavriel D. Rosenfeld, "The Ways We Wonder 'What If?': Towards a Typology of Historical Counterfactuals," *The Journal of the Philosophy of History* 10, no. 3 (November 2016): 382-411.

ปรับเปลี่ยนเงื่อนไขสมมติแต่ผลลัพธ์ก็ไม่ได้เปลี่ยนไป เช่น ถ้าลอบให้ชาร์ลส์ ดาร์วินหายไปก็ไม่สามารถกีดกันไม่ให้ทฤษฎีวิวัฒนาการเกิดขึ้นได้ ส่วนแบบกลับคืนสู่สภาพเดิม (*reversionary*) เช่น ถ้ากรีกพ่ายแพ้เปอร์เซียที่ซาลามิส พวกกรีกก็อาจจะสามารถฟื้นฟูกลับมาได้และอารยธรรมตะวันตกก็จะพัฒนาดังเดิมที่มันเป็น

มิติด้านการตัดสินใจเชิงคุณค่า (*judgmental counterfactuals*) ได้แก่ แบบพลาดโอกาส (*missed opportunity*) ซึ่งจินตนาการด้วยความรู้สึกเสียใจที่พลาดไป เช่น ถ้ารัฐบาลสหรัฐอเมริกาดำเนินการทูตที่ประนีประนอมต่อสหภาพโซเวียตมากกว่านี้หลังปี ค.ศ.1945 สงครามเย็นก็จะไม่ยืดเยื้อไปอีกหลายทศวรรษ ส่วนแบบเกือบจะเกิดขึ้น (*close call*) จินตนาการด้วยความรู้สึกโล่งใจที่อาจเกิดเหตุการณ์ที่เลวร้ายขึ้น เช่น ถ้าหากจอห์น เอฟ. เคนเนดี ตอบโต้สหภาพโซเวียตโดยไม่ได้ใช้วิธีการทูตด้วยความระมัดระวังในกรณีวิกฤตการณ์ขีปนาวุธคิวบา (*Cuban Missile Crisis*) ความขัดแย้งก็อาจจะยกระดับสู่สงครามนิวเคลียร์ขึ้นได้

มิติด้านเวลา (*temporal counterfactuals*) ได้แก่ แบบหมุนเวลาย้อนกลับ (*rewind*) เช่น หากมาร์ติน ลูเทอร์เสียชีวิตเร็วกว่าที่เป็นอยู่ เขาก็จะถูกมองในแง่ดีกว่านี้ในฐานะนักปฏิรูปหัวก้าวหน้า แทนที่จะมองในฐานะผู้ต่อต้านยิวซึ่งเกิดขึ้นในช่วงท้ายชีวิตของเขา ส่วนแบบปรับเวลาให้เดินไปข้างหน้าอย่างรวดเร็ว (*fast forward*) เช่น ถ้าเลนินมีชีวิตยาวนานขึ้น สหภาพโซเวียตก็อาจจะเป็นเผด็จการอำนาจนิยมน้อยลงกว่าเดิม

มิติด้านพื้นที่ (*spatial counterfactuals*) ได้แก่ แบบย้ายสถานที่ (*transplant*) เป็นการย้ายสถานที่ของบุคคลไปไว้สถานที่อื่น เช่น จะเป็นอย่างไรถ้าโนโปเลียนเกิดในอเมริกา เลนินเกิดในอินเดีย บิล เกตส์เกิดในจีน ส่วนแบบเชิงภูมิศาสตร์ (*geographical*) เพื่อทำความเข้าใจว่าพื้นที่ได้มีส่วนกำหนดสังคมอย่างไร เช่น การคิดถึงตำแหน่งที่ตั้งของเยอรมนีที่เผชิญกับโรมันและฝรั่งเศสทางตะวันตก และชาวสลาฟทางตะวันออก ซึ่งนำไปสู่การต่อสู้ในช่วงเวลาต่าง ๆ ถ้าหากสมมติว่ามีภัยพิบัติทางธรรมชาติเกิดขึ้นที่ทำให้เกิดทะเลขนาดใหญ่ที่ขวางกั้นระหว่างฝรั่งเศสกับเยอรมนีแล้ว เยอรมนีก็อาจจะไม่ได้ถูกรอบงำโดยลัทธิทหารมากอย่างที่เป็นอย่างนี้ได้

มิติด้านสัจตตะ (*existential counterfactuals*) ได้แก่ แบบเปลี่ยนตัวตน (*conversion*) เป็นการเปลี่ยนอัตลักษณ์ตัวตนเป็นแบบอื่น แบบนักพากษ์เสียง (*ventriloquist*) ใช้เพื่อจินตนาการว่าเมื่อข้อความของบุคคลหนึ่งถูกพูดโดยอีกคนหนึ่ง แบบเปลี่ยนสันดาน (*leopard spot*) บอกถึงถ้าหากบุคคลในประวัติศาสตร์ปรับเปลี่ยนพฤติกรรมที่ขัดกับธรรมชาติตัวตนของตนเอง บุคคลนั้นก็อาจจะประสบความสำเร็จมากกว่าที่เป็นอยู่

ส่วนมิติด้านกึ่ง/เสมือน (*quasi-counterfactuals*) แสดงถึงการที่กล่าวถึงข้อความแบบสวนทางจากข้อเท็จจริงที่ไม่เต็มศักยภาพหรือก็อาจลดทอนการสมมติอดีต อย่างแบบตายคลอด (*stillborn*) เป็นการอภิปรายการปรับเปลี่ยนเงื่อนไขของการสมมติ (*antecedence*) แต่ไม่กล่าวแสดงถึงผลลัพธ์ที่ตามมา (*consequence*) ด้วยเหตุนี้จึงเป็นการใช้วิธีคิดอันสวนทางจากข้อเท็จจริงที่ไม่เต็มศักยภาพ เช่น ถ้าหากปราศจากจอร์จ วอชิงตัน การปฏิวัติอเมริกาก็อาจจะไม่ประสบความสำเร็จ ซึ่งเป็นการบอกเพียงแค่ว่าแตกต่างจากที่เป็นอยู่ แต่ไม่ได้กล่าวถึงรายละเอียดอย่างเจาะจง

รายละเอียดและตัวอย่างที่กล่าวมานี้เป็นเพียงบางส่วนเท่านั้น ซึ่งได้ช่วยให้เราเห็นถึงชนิดต่าง ๆ อันหลากหลายของการสมมติเงื่อนไขอดีตซึ่งเป็นวาทศิลป์ที่คงอยู่ในภาษาของสังคมมนุษย์ที่ใช้ในชีวิตประจำวัน อย่างไรก็ตาม ไม่ใช่ว่าทุกกรณีจะได้รับการยอมรับในวงการศึกษาที่มีความเคร่งครัดในความเป็นไปได้จริง

2.1 ความเป็นมาโดยสังเขปก่อนทศวรรษ 1990

การศึกษาในบทความนี้ได้มุ่งความสนใจไปที่การพิจารณาข้อถกเถียงของการใช้แนวคิดประวัติศาสตร์อันสวนทางกับข้อเท็จจริงในช่วงปลายทศวรรษ 1990 แต่หากย้อนกลับไปพิจารณาของนักวิชาการก่อนหน้านี้พบว่า ประวัติศาสตร์สวนทางจากข้อเท็จจริงมีความเป็นมาอันยาวนาน หัวข้อนี้ต้องการกล่าวถึงงานเขียนในช่วงก่อนหน้าทศวรรษ 1990 เพื่อช่วยให้เข้าใจความเป็นมาและเห็นภาพโดยรวม วิธีคิดอันสวนทางจากข้อเท็จจริงที่ปรากฏในงานเขียนก่อนหน้าทศวรรษ 1990 อาจจัดประเภทได้สองแบบกว้าง ๆ ประเภทแรกเป็นงานทางวิชาการ ส่วนอีกประเภทเป็นงานเขียนด้านวรรณกรรม สำหรับงานเขียนเชิงวิชาการนั้น จำแนกย่อยออกเป็นสองแบบ ได้แก่ แบบเชิงคุณภาพ (qualitative) เช่นงานวิเคราะห์ประวัติศาสตร์ซึ่งเป็นชนิดหลักที่บทความนี้สนใจ และอีกแบบหนึ่งก็คืองานในมิติเชิงปริมาณ (quantitative)

สำหรับงานเขียนแบบประวัติศาสตร์มีความเป็นมาอย่างยาวนาน กระนั้นบุคคลที่มักกล่าวถึงสำหรับประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริงก็คือ อี. เอช. คาร์ (E. H. Carr) ซึ่งเป็นผู้ที่คัดค้านวิธีคิดดังกล่าว หนังสืออันลือเลื่องของเขา *What is History?* (1961) ซึ่งได้รับความนิยมอย่างกว้างขวางในวงการประวัติศาสตร์ ทศนะของเขาที่ต่อต้านวิธีคิดอันสวนทางกับข้อเท็จจริงจึงเป็นสิ่งที่อ้างอิงกันอย่างแพร่หลาย สำหรับคาร์ผู้ซึ่งไม่ได้ให้พื้นที่ของความบังเอิญกับประวัติศาสตร์ ทศนะต่อวิธีคิดอันสวนทางจากข้อเท็จจริงจึงกล่าวด้วยคำดูแคลนว่าเป็น “เกมที่เล่นในห้องนั่งเล่น”¹⁴ นอกจากนี้ นักประวัติศาสตร์มาร์กซิสต์อย่าง อี. พี. ธรอมป์สัน (E. P. Thompson) ก็ยังกล่าวในหนังสือ *The Poverty of Theory* (1978) ในการวิจารณ์สั้น ๆ ต่องานศึกษาของโรเบิร์ต โฟเกล (Robert Fogel) ว่าไม่เป็นประวัติศาสตร์ (“unhistorical shit”)¹⁵ คำกล่าวเหล่านี้ต่อมาได้กลายเป็นหมุดหมายที่ผู้ที่สนับสนุนวิธีคิดอันสวนทางจากข้อเท็จจริงกลับมาตอบโต้

ส่วนงานศึกษาวิชาการในแบบเชิงปริมาณที่โดดเด่น ได้แก่ งานเขียนของนักเศรษฐศาสตร์ โรเบิร์ต โฟเกล (Robert Fogel) เรื่อง *Railroads and American Economic Growth: Essays in Econometric History* ในปี 1964 ซึ่งใช้วิธีคิดอันสวนทางจากข้อเท็จจริงตอบทบาทของรางรถไฟ

¹⁴ E. H. Carr, *What is History?*, 2nd ed. (London: Renugin Book, 1961). อี. เอช. คาร์ไม่ได้ใช้คำว่า “counterfactual history” แต่ใช้คำว่า “the might-have-beens of history”

¹⁵ โปรดดูใน Quentin Deluermoz and Pierre Singaravelou, *A Past of Possibilities: A History of What Could Have Been* (New Haven: Yale University Press, 2021), 29. ในบริบทดังกล่าวนี้ ธรอมป์สันเห็นแย้งกับประวัติศาสตร์แบบสวนทางจากข้อเท็จจริงเพราะวิพากษ์งานเขียนของโฟเกลเป็นการเฉพาะ

ในการเติบโตทางเศรษฐกิจของสหรัฐอเมริกาช่วงศตวรรษที่ 19 เขาท้าทายความเชื่อเดิมที่ให้ความสำคัญต่อเส้นทางรถไฟ โดยเสนอว่าถ้าหากสมมติว่าไม่มีรางรถไฟแล้ว แต่ใช้ทางเลือกอื่นโดยการขยายเส้นทางรถยนต์หรือคลอง อัตราการเติบโตเศรษฐกิจจะต่างออกไปเพียงเล็กน้อยเท่านั้น โฟเกลใช้วิธีการ “คลิโอเมตริกซ์” (cliometrics) ซึ่งเป็นแนวทางการศึกษาประวัติศาสตร์ทางปริมาณโดยเน้นหนักในการใช้ข้อมูลสถิติ โดยเฉพาะแง่เศรษฐกิจ วิธีการดังกล่าวนี้ได้รับความนิยมในช่วงทศวรรษ 1980 และโดยเฉพาะเมื่องานของโฟเกลได้รับรางวัลโนเบลในปี 1993¹⁶

นอกเหนือจากงานเขียนแบบวิชาการก็ยังมีงานเขียนในรูปแบบนิยาย แม้ว่ากรณิงานเขียนในนิยายจะไม่อาจนับเป็นงานเขียนวิชาการ แต่บทความนี้เห็นว่าเราจำเป็นต้องทำความเข้าใจงานเขียนในรูปแบบนิยายเพราะมีความเกี่ยวข้องกับงานเขียนทางประวัติศาสตร์อยู่ไม่มากนักน้อย กล่าวได้ว่างานเขียนนิยายประวัติศาสตร์แบบสวนทางจากข้อเท็จจริง (counterfactual novel) กำเนิดขึ้นในศตวรรษที่ 19 นักปรัชญาชาวฝรั่งเศส ชาลส์ เรนอูว์เออร์ (Charles Renouvier) ไม่ได้เขียนงานเช่นนี้เป็นคนแรก แต่เขาได้ประดิษฐ์สร้างคำเรียกที่ว่า “uchronia” (หรือ “uchronie” ในภาษาฝรั่งเศส) เมื่อปี 1876 ซึ่งหมายถึง “ยูโทเปียที่ปรับประยุกต์กับประวัติศาสตร์” สำหรับในปัจจุบันนิยมเรียกรวบรวมกรรมชนิดนี้ว่า “alternate history”¹⁷ งานเขียนชนิดนี้ได้รับความนิยมอย่างยิ่งในช่วงราวหลังสงครามโลกครั้งที่สอง โดยเฉพาะอย่างยิ่งราวทศวรรษ 1960 ดังกรณีนิยายเรื่อง *The Man in the High Castle*¹⁸

ความเป็นมาของประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริงมีความเป็นมาค่อนข้างยาวนาน แต่ในช่วงปลายทศวรรษ 1990 นั้นงานเขียนประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริงเผชิญกับความเปลี่ยนแปลงที่เห็นได้อย่างชัดเจน ทั้งได้รับกระแสความนิยมเพิ่มขึ้นอย่างมาก และมีความพยายามในการปรับปรุงหลักเกณฑ์เพื่อสร้างความน่าเชื่อถือให้กับวิธีคิดอันสวนทางจากข้อเท็จจริง

3. กระแสความนิยมและการสร้างหลักเกณฑ์ที่เคร่งครัด

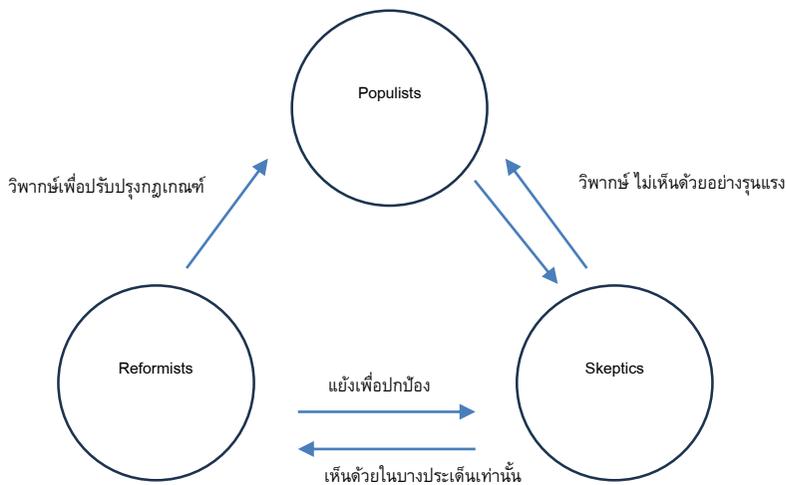
ในช่วงราวปลายทศวรรษ 1990 ความเปลี่ยนแปลงที่สังเกตเห็นได้ชัดก็คือประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริงได้รับความนิยมอย่างกว้างขวาง และมีการถกเถียงต่อขอบเขตที่เหมาะสมของการใช้งาน ความนิยมและความน่าเชื่อถือจึงเกิดขึ้นควบคู่กันและสร้างความปั่นป่วนให้กับวงการวิชาการ ด้วยเหตุนี้ กลุ่มนักคิดนักวิชาการต่างก็มีจุดยืนต่อเรื่องนี้ต่างกันไป ทั้งต่อต้านและสนับสนุน ด้วยเหตุนี้บทความนี้จึงเสนอให้ทำความเข้าใจจุดยืนและความสัมพันธ์ของกลุ่มนักวิชาการต่าง ๆ ผ่านการจัดแบ่งกลุ่มออกเป็นสามกลุ่ม ได้แก่ *กลุ่มแรก* เป็นผู้สนับสนุนวิธีคิดอันสวนทางจากข้อเท็จจริง ซึ่งสามารถทำให้แนวคิดนี้ได้รับความนิยมใน

¹⁶ Deluermoz and Singaravelou, *A Past of Possibilities*, 21.

¹⁷ Ibid., 14-17, 309-310.

¹⁸ Gavriel D. Rosenfeld, “Why Do We Ask ‘What If?’ Reflections on the Function of Alternate History,” *History and Theory* 41, no. 4 (December 2002): 90-103. Gavriel D. Rosenfeld, *The World Hitler Never Made: Alternate History and the Memory of Nazism* (New York: Cambridge University Press, 2005).

ระดับสาธารณชนได้ เราอาจเรียกว่า “populists” ส่วนกลุ่มที่สองเป็นผู้สนับสนุนประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริงที่เน้นการปรับปรุงกฎเกณฑ์ให้รัดกุม กลุ่มนี้อาจเรียกได้ว่าเป็น “reformists” ส่วนกลุ่มที่สามมีจุดยืนที่คัดค้านและมีแนวโน้มไปในทางสงสัยต่อคุณค่าและความเหมาะสมสำหรับการศึกษาประวัติศาสตร์ กลุ่มนี้อาจเรียกว่า “skeptics” จะเห็นได้ว่ากลุ่มสุดท้ายนั้นมองโลกในแง่ร้ายมากกว่าสองกลุ่มแรก ทั้งสามกลุ่มนี้มีความสัมพันธ์กันเป็นแบบสามเส้าดังที่ปรากฏอยู่ในภาพที่ 1

ภาพที่ 1 แผนภาพความสัมพันธ์ของผู้สนับสนุนและคัดค้านแนวทางประวัติศาสตร์แบบสวนทางจากข้อเท็จจริง, โดย ผู้เขียน

กล่าวลงในรายละเอียด กลุ่มแรกนั้นได้สร้างกระแสนิยมในงานวิเคราะห์ประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริงที่ผู้อ่านสาธารณะวงกว้างสามารถเข้าถึงได้ กลุ่มนี้ได้ผลักดันให้การวิเคราะห์เชิงวิชาการได้เข้าสู่ผู้อ่านทั่วไป โดยกลุ่มนี้มีนีลล์ เฟอ์กูสัน (Niall Ferguson) เป็นตัวแทนสำคัญ ส่วนกลุ่มที่สองเป็นกลุ่มที่สนับสนุนประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริงแต่พยายามตระหนักถึงข้อจำกัดในการใช้ จึงได้นำเสนอหลักเกณฑ์ขึ้นเพื่อกำกับให้การสมมติเป็นไปได้อย่างมากที่สุด ส่วนกลุ่มสุดท้ายคือผู้ที่ไม่เห็นด้วยกับวิธีการนี้โดยมีริชาร์ด อีแวนส์ (Richard Evans) เป็นตัวแทน นอกจากนี้แล้ว หากมองในแง่เวลาก็อาจแบ่งได้สามระยะ ได้แก่ ช่วงแรก การเปิดฉากการถกเถียงของเฟอ์กูสันในช่วงปลายทศวรรษ 1990 จากนั้นช่วงถัดมาเป็นการสถาปนาหลักเกณฑ์มาตรฐานใหม่ในช่วงปลายทศวรรษ 1990 ต่อเนื่องไปถึงทศวรรษ 2000 และช่วงที่สาม การวิพากษ์โดยอีแวนส์ในช่วงทศวรรษ 2010

3.1 Virtual History ของนีลล์ เฟอ์กูสัน

กลุ่มแรกที่บทความนี้เรียกว่า “populists” นั้นเป็นกลุ่มที่ทำให้ประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริงได้รับความนิยม ดังที่หนังสือ *Virtual History* ซึ่งมีนีลล์ เฟอ์กูสันเป็น

บรรณาธิการ ได้รับการประเมินว่าเป็นหมุดหมายสำคัญที่ทำให้ประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริงได้รับความสนใจจากทั้งสาธารณชนและชุมชนวิชาการเพิ่มขึ้นอย่างเด่นชัด¹⁹ ประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริงที่หนังสือเล่มนี้นำเสนอไม่ใช่เรื่องใหม่ ดังที่กล่าวมาแล้วว่ามีรากความคิดและการโต้เถียงมาอย่างยาวนาน แต่สิ่งที่หนังสือเล่มนี้ได้เสนอขึ้นมา ก็คือการทำให้การถกเถียงที่ดำรงอยู่ก่อนแล้วได้ขยายวงไปยังสาธารณะมากขึ้น ตามปกติชุมชนวิชาการก็อาจมีที่ชนะต่อประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริงต่างกันไปอยู่แล้ว เมื่อเรื่องนี้ไม่ใช่เป็นเพียงการคุยกันในหมู่นักวิชาการแคบ ๆ แต่ได้กลายเป็นประเด็นใหญ่ในพื้นที่สาธารณะมากขึ้น การอภิปรายในแง่มุมต่าง ๆ จึงได้รับการพูดคุยกันอย่างกว้างขวาง

สำหรับเฟอร์กูสันแล้ว เขาได้พยายามผลักดันให้ประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริงที่มีขึ้นในวงการวิชาการมากกว่าที่เป็นอยู่ บทนำหนังสือ *Virtual History* ซึ่งมีความยาว 90 กว่าหน้า เป็นบทนำของหนังสือรวมบทความประวัติศาสตร์ขนาดยาวและมีเนื้อหาเข้มข้นมากกว่าบทนำที่เคยมีมาในหนังสือเล่มอื่น ๆ ก่อนหน้า บทนำของเฟอร์กูสันนี้ ได้พยายามถกเถียงทางวิชาการเพื่อโต้เถียงทางความคิดที่ต่อต้านประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ความคิดของบุคคลสำคัญคนหนึ่งในแวดวงวิชาการประวัติศาสตร์ นั่นก็คือ อี. เอช. คาร์

ประเด็นสำคัญที่เฟอร์กูสันโจมตีก็คือเรื่องแนวคิดนิยัตินิยม (determinism) ที่เขาเห็นว่าครอบงำวิธีคิดทางประวัติศาสตร์มาอย่างยาวนาน เขาได้อุทิศเนื้อที่การเขียนบทนำหนังสืออันยาวเหยียดในการชี้ให้เห็นถึงกรอบคิดดังกล่าวที่มีรากฐานทางปรัชญาประวัติศาสตร์ตั้งแต่ในอดีตจนถึงปัจจุบัน ไม่ว่าจะเป็นความคิดศาสนา จิตนิยม และวัตถุนิยม (วิทยาศาสตร์) แนวคิดนิยัตินิยมนี้จึงไม่ได้เอื้อต่อการเปิดทางในการคิดเรื่องความบังเอิญทางประวัติศาสตร์ดังนั้นก็ผ่านมาประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริงจึงไม่ได้รับการยอมรับ ด้วยเหตุนี้เขาจึงหาทางออกดังกล่าวโดยนำความคิดเรื่องทฤษฎีโกลาหล (Chaos Theory) ซึ่งเป็นแนวคิดที่นิยมในช่วงนั้นมาชี้ให้เห็นถึงการเปลี่ยนมุมมองแบบใหม่ สำหรับเฟอร์กูสันแล้ว การเชื่อมทฤษฎีโกลาหลนี้เป็นการสร้างความชอบธรรมในการให้เหตุผลเพื่อสร้างความน่าเชื่อถือทางวิชาการ แนวคิดเดิมคือการอนุญาตให้กฎธรรมชาติแบบวิทยาศาสตร์มาอธิบายประวัติศาสตร์ แต่เขาเห็นว่าที่จริงแล้วเราไม่สามารถอธิบายเช่นนั้นได้ เพราะประวัติศาสตร์จะคาดการณ์ตามกฎธรรมชาติไม่ได้ ทฤษฎีโกลาหลจึงเป็นฐานคำอธิบายที่เฟอร์กูสันนำมายืนยันถึงกระบวนการที่ใหม่ ซึ่งเขานำเสนอมนทัศน์ที่เสมือนคำแถลงการณ์ใหม่ที่ว่า “chaostory” ในการนำแนวทางทฤษฎีโกลาหลมามองประวัติศาสตร์²⁰ กระนั้นก็ตาม เราจะเห็นได้ว่าข้อเสนอในการหลุดพ้นไปจากนิยัตินิยม (determinism) โดยการเชื่อมโยงกับทฤษฎีโกลาหลนั้นแทบไม่ได้รับการสานต่อทางความคิดเลย หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งได้ว่ามนทัศน์นี้ค่อนข้างประสบ

¹⁹ Ferguson, *Virtual History*. นอกจากนี้ยังมีงานอื่น ๆ ที่ตามมาในช่วงนี้ อีก อาทิ Robert Cowley, ed., *What If? The World's Foremost Historians Imagine What Might Have Been* (New York: G. P. Putnam's Sons, 1999). Robert Cowley, ed., *What Ifs? of American History: Eminent Historians Imagine What Might Have Been* (New York: G. P. Putnam's Sons, 2003).

²⁰ Ferguson, *Virtual History*, 89.

ความล้มเหลว แต่อย่างไรก็ตามนี่เป็นคนละเรื่องกับประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริง กลับได้รับความนิยมมากขึ้น

ประเด็นสำคัญอีกประการหนึ่งก็คือ เฟอ์กูสันได้เชื่อมโยงการสนับสนุนประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริงเข้ากับทฤษฎีทางการเมือง เขาโจมตีนักคิดมาร์กซิสต์ รวมถึง อี.เอช.คาร์ ว่าติดอยู่ในกรอบนิตินิยมที่มองประวัติศาสตร์ว่าถูกกำหนดเส้นทางไว้แล้วอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ และดังนั้น ประวัติศาสตร์ที่เขาเรียกว่า “Virtual History” จึงเป็นยาแก้พิษสำหรับทัศนะแบบนิตินิยมนั่นเอง²¹

ในบทนำดังกล่าวนี้ได้ปริทัศน์งานเขียนที่ใช้วิธีคิดอันสวนทางจากข้อเท็จจริงที่ตีพิมพ์มาก่อนหน้าเขา ซึ่งเห็นว่างานเหล่านั้นเป็นงานที่เน้นการคาดเดาเกินจริง ทำไปเพื่อความบันเทิง และมีคุณภาพไม่ดีเพียงพอ เฟอ์กูสันได้ตั้งคำถามสำคัญก็คือ เราจะแยกแยะทางเลือกที่เป็นไปได้จริงออกจากทางเลือกที่ไม่น่าจะเป็นไปได้ได้อย่างไร เขาเห็นว่าจุดอ่อนของประวัติศาสตร์แบบสวนทางจากข้อเท็จจริงที่ขึ้นอยู่กับข้อมูลที่ไม่เคยมีอยู่จริงนั้น สามารถหาทางออกได้โดยอาศัยหลักฐานที่เกิดในช่วงร่วมสมัยที่คนในตอนนั้นคิดเอาไว้ ซึ่งได้พิจารณาทางเลือกต่าง ๆ ที่เป็นไปได้²²

ผลตอบรับโดยรวมต่อหนังสือ *Virtual History* นับได้ว่าสร้างความน่าสนใจให้กับผู้อ่านในตอนนั้น เพราะเป็นงานวิชาการที่เข้าถึงผู้อ่านทั่วไปในวงกว้างได้ง่าย ในแง่นี้ *Virtual History* จึงขยายพื้นที่ทางวิชาการเกี่ยวกับประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริงให้กว้างขวางออกไป กระนั้น สำหรับนักวิชาการบางส่วนแล้วมีความเห็นเชิงวิพากษ์ว่า บทนำขนานยาวของเฟอ์กูสันนั้นไม่ค่อยสัมพันธ์กับบทความที่เป็นกรณีศึกษาในเล่มนัก (โดยนักเขียนอื่น ๆ อีกหลายคน)²³ นอกจากนี้ ในขณะที่เฟอ์กูสันทุ่มเทให้กับการตอบโต้ทัศนะแบบนิตินิยมที่เขามองว่าได้ฝังรากลึกในประวัติศาสตร์นิพนธ์ยุคต่าง ๆ เพื่อเปิดพื้นที่ให้ประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริง แต่เขากลับไม่ได้ตระหนักถึง “ข้อจำกัด” ของการใช้วิธีการนี้ นักบทความดังกล่าวจึงให้คำแนะนำต่อการแสดงถึงข้อจำกัดของวิธีการนี้ค่อนข้างน้อย ดังนั้นจึงอาจไม่น่าแปลกใจนักที่บทความในเล่มได้นำเสนอทางเลือกที่ให้อินเตอร์นาชันนอลเกินความเป็นไปได้จริง ด้วยเหตุนี้จุดอ่อนสำคัญในการคำนึงถึงข้อจำกัดจึงได้รับการพิจารณาจากนักวิชาการอีกกลุ่มหนึ่งต่อมาที่พยายามนำเสนอประเด็นความรัดกุมเคร่งครัดทางวิชาการ

²¹ Ibid.

²² Ibid. ความพยายามของเฟอ์กูสันที่จะสร้างความชอบธรรมให้วิธีคิดอันสวนทางจากข้อเท็จจริงมีความชอบธรรมมากขึ้นนี้ได้รับการวิพากษ์จากริชาร์ด เน็ด เลโบว์ (Richard Lebow) ว่าเกณฑ์ดังกล่าวนี้จะทำให้จำกัดตัวแสดงอยู่เฉพาะชนชั้นนำที่ได้บันทึกเอกสารลายลักษณ์อักษรเอาไว้เท่านั้น ซึ่งเป็นการตัดสินใจไตร่ตรองอย่างรอบคอบและมั่นใจที่จะบันทึกลงไป เพราะฉะนั้นจึงได้กีดกันกรณีอื่น ๆ อย่างอุปติเหตุ พุทธกรรมทวนหันพลันแล่น ข้อผิดพลาดที่ไม่คาดคิด เป็นต้น ดูใน Richard Ned Lebow, *Forbidden Fruit: Counterfactuals and International Relations* (Princeton: Princeton University Press, 2010), 48-49.

²³ โปรดดูการรวบรวมทัศนะของนักวิชาการต่าง ๆ ที่มีต่อหนังสือ *Virtual History* ของเฟอ์กูสันได้ใน Adam Ide, “Clearing Up Counterfactuals: The Decades-Long Historiographical Debate” (master’s thesis, Department of History, Assumption University, 2023), 34-41.

3.2 การเสนอเกณฑ์และการจำแนกงานที่ดี

ต่างกับการสร้างกระแสความนิยมต่องานเขียน *Virtual History* นักวิชาการอีกกลุ่มหนึ่งได้เล็งเห็นถึงจุดอ่อนที่ไม่รัดกุมต่อการสมมติประวัติศาสตร์ที่หยาบและไม่สมจริงมากเกินไป การนำเสนอเกณฑ์สำหรับวิธีคิดสวนทางจากข้อเท็จจริงได้เกิดขึ้นคู่ขนานกับกระแสความนิยมในช่วงปลายทศวรรษ 1990 บทความนี้ได้เรียกกลุ่มนักวิชาการนี้ว่า “reformists” เพราะได้พยายามปฏิรูปวิธีคิดอันสวนทางจากข้อเท็จจริงให้มีคุณภาพดียิ่งขึ้น โดยผ่านการนำเสนอเกณฑ์ที่ช่วยจำแนกแยกแยะว่าวิธีคิดอันสวนทางจากข้อเท็จจริงแบบใดมีคุณภาพดีและแบบใดไม่มีคุณภาพดีเพียงพอ งานเขียนเรื่อง *Counterfactual Thought Experiments in World Politics: Logical, Methodological, and Psychological Perspectives* บรรณาธิการโดยเททล็อกและเบลกิน (Tetlock and Belkin) เมื่อปี 1996 ได้ตระหนักถึงการประยุกต์ใช้วิธีคิดอันสวนทางจากข้อเท็จจริงที่สมจริงหรือเป็นไปได้มากที่สุด หลักเกณฑ์ดังกล่าวเสนอให้แก้ไขปรับเปลี่ยนการสมมติให้น้อยที่สุดเท่าที่จะเป็นไปได้ หรือที่เรียกว่า “การอธิบายการแก้ไขประวัติศาสตร์เพียงเล็กน้อยที่สุด”²⁴ (minimal rewrite rule—MRR)²⁵

นอกจากนี้แล้ว เมื่อปี 2000 บทความของริชาร์ด เน็ด เลโบว์ (Richard Lebow) ได้นำเสนอวิธีการที่การสวนทางจากข้อเท็จจริงที่เป็นไปได้จริง ข้อเสนออีกคือการจัดแบ่งเป็นสองประเภทคือ “plausible world” หรือโลกสมมติที่เป็นไปได้จริง กับ “miracle world” หรือโลกมหัศจรรย์เหนือจริง การจัดแบ่งประเภทเช่นนี้ทำให้สามารถแยกแยะการใช้วิธีคิดอันสวนทางจากข้อเท็จจริงที่ไม่เหมาะสมซึ่งเป็นการสร้างโลกสมมติที่ดูไม่น่าจะเป็นไปได้ขึ้นมาสำหรับเลโบว์แล้ว เขาวิจารณ์งานของเฟอร์กูสันว่าจัดอยู่ในหมวด “miracle world”²⁶

ในปี 2004 การวิวาทะประเด็นดังกล่าวได้ขยายใหญ่โตมากขึ้นเมื่ออีแวนส์ไม่เพียงเปิดฉากวิพากษ์โต้เถียงกับงาน *Virtual History* เฟอร์กูสัน แต่ยังแสดงการคัดค้านต่อวิธีคิดอันสวนทางจากข้อเท็จจริงโดยรวมอีกด้วย²⁷ วิวาทะนี้ตีพิมพ์ในวารสาร *Historically Speaking* ในปี 2004 โดยมีนักวิชาการจำนวนมากเข้าร่วมถกเถียง ในวารสารดังกล่าวนี้เลโบว์ยังได้รวมอภิปรายด้วยว่า “ประวัติศาสตร์ที่ดีต้องการวิธีคิดอันสวนทางจากข้อเท็จจริง” เพื่อโต้เถียงกับอีแวนส์ ในขณะที่เดียวกันก็กล่าวด้วยว่างานของเฟอร์กูสันนั้นไม่บรรลุประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริงที่มีคุณภาพดีได้²⁸

นอกจากนั้นแล้ว ในวารสารฉบับเดียวกันนี้ ยังมีผู้เสนอโมทัศน์ในการจัดแบ่งคุณภาพของงานที่ใกล้เคียงกับข้อเสนอของเลโบว์แต่ใช้คำที่สอดคล้องกับปัญหาได้มากกว่า นั่นคือ

²⁴ สำหรับคำแปลภาษาไทยใช้ตามงานของพีระ เจริญวัฒน์นกุล, *ปาฏิหาริย์นั้นไม่มีจริง*, 40.

²⁵ Philip E. Tetlock and Aaron Belkin, eds., *Counterfactual Thought Experiments in World Politics: Logical, Methodological, and Psychological Perspectives* (Princeton: Princeton University Press, 1996). หลักการ “การอธิบายการแก้ไขประวัติศาสตร์เพียงเล็กน้อยที่สุด” (MRR) นี้ หนังสือ *Virtual History* ของเฟอร์กูสันก็ไม่ได้รับไปประยุกต์ใช้แต่อย่างใด

²⁶ Richard Ned Lebow, “What’s So Different about a Counterfactual?,” *World Politics* 52, no. 4 (July 2000): 550-585. บทความนี้รับมาเป็นส่วนหนึ่งของหนังสือ Lebow, *Forbidden Fruit*.

²⁷ Richard J. Evans, “Telling It Like It Wasn’t,” *Historically Speaking* 5, no. 4 (March 2004): 11-14

²⁸ Richard Ned Lebow, “Good History Needs Counterfactuals,” *Historically Speaking* 5, no. 4 (March 2004): 25-28.

ข้อเสนอของอัลลัน เมกิลล์ (Allan Megill) ซึ่งกล่าวอภิปรายในบทความสั้น ๆ เรื่อง “The New Counterfactualists” เขาได้นำเสนอมโนทัศน์ประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริงที่ต่างกันสองแบบ แบบแรกก็คือ “แบบจำกัด” (restrained) ซึ่งเป็นการหาทางเลือกที่เป็นไปได้ ซึ่งเกิดในอดีตจริง ส่วนแบบที่สองก็คือ “แบบฟุ่มเฟือย” (exuberant) ซึ่งเชื่อมโยงกับผลลัพธ์ทางประวัติศาสตร์ที่ไม่ได้เคยเกิดขึ้นเลย สำหรับเมกิลล์ตั้งใจใช้มโนทัศน์กรณีหลังเพื่อวิจารณ์เฟอร์กูสันโดยเฉพาะ

เมกิลล์เห็นว่าคำจำกัดความ “Virtual history” ของเฟอร์กูสันนั้นไม่ควรเข้าใจ สับสนกับประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริงโดยทั่วไป สำหรับ “Virtual history” แล้วประวัติศาสตร์เริ่มต้นจากช่วงเวลาในอดีตที่เกิดขึ้นจริงที่สิ่งต่าง ๆ อาจดำเนินแตกต่างออกไป และเกิดไปในทิศทางข้างหน้า (นั่นคือ เกิดขึ้นต่อไปจากจุดที่เกิดขึ้นในโลกจริง) ส่วนประวัติศาสตร์สวนทางจากข้อเท็จจริง “แบบจำกัด” นั้นจะดำเนินไปในทิศทางตรงกันข้าม นั่นก็คือทิศทางถอยหลัง โดยเริ่มต้นจากอดีตที่เกิดขึ้นจริงแล้วจึงมองย้อนกลับไปในอดีตและพิจารณาว่าสิ่งนั้นอาจไม่เกิดขึ้นได้อย่างไร หรือเกิดขึ้นต่างออกไปอย่างไร ด้วยเหตุนี้ “Virtual history” จึงเน้นไปที่ “จินตนาการ” เป็นส่วนใหญ่ ต่างกับประวัติศาสตร์สวนทางจากข้อเท็จจริง “แบบจำกัด” ซึ่งถูกยึดโยงไว้ด้วย “สิ่งที่เกิดขึ้นจริง”²⁹ การที่เมกิลล์เน้นไปที่สิ่งที่เกิดขึ้นจริงด้วยนั้นทำให้เขามองว่า “Virtual history” ของเฟอร์กูสันเน้นถึงการไม่กล่าวถึงอดีตที่เกิดขึ้นจริง นั่นก็คือเป็นความจริงเสมือน (virtual reality) นั่นเอง

ตารางที่ 2

มโนทัศน์ประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริงที่คุณภาพดีและคุณภาพแยบแบบต่าง ๆ

แนวทางที่ดี	แนวทางที่แย	ผู้เสนอ
Plausible world	Miracle world	Hawthorn (1991); Lebow (2010)
Restrained counterfactual	Exuberant counterfactual	Megill (2004)
Minimal-rewrite	Maximum-rewrite	Tetlock and Belkin (1996); Mahoney and Barrenechea (2019)

ที่มา: รวบรวมโดยผู้เขียน³⁰

ดังที่กล่าวไปแล้วว่าการวิวาทะข้างต้นนี้เกิดขึ้นที่วารสาร *Historically Speaking* เมื่อปี 2004 ซึ่งได้มีนักวิชาการหลายคนเข้าร่วมถกเถียง และในอีกสองปีถัดมานักวิชาการส่วนหนึ่ง

²⁹ Allan Megill, “The New Counterfactualists,” *Historically Speaking* 5, no. 4 (March 2004): 17-18.

³⁰ งานที่อ้างอิงกรุณาดูใน Geoffrey Hawthorn, *Plausible Worlds: Possibility and Understanding in History and the Social Sciences* (New York: Cambridge University Press), 1991; Megill, “The New Counterfactualists”; Lebow, *Forbidden Fruit*; Tetlock and Belkin, *Counterfactual Thought Experiments in World Politics*; James Mahoney and Rodrigo Barrenechea, “The Logic of Counterfactual Analysis in Case-study Explanation,” *The British Journal of Sociology* 70, no. 1 (January 2019): 306-338.

ที่ร่วมการถกเถียงครั้งนั้นได้ผลิตหนังสือ *Unmaking the West: "What-If?" Scenarios that Rewrite World History* ซึ่งตีพิมพ์ในปี 2006³¹ หนังสือเล่มนี้ได้เสนอแนวทางการวิเคราะห์ประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริงอย่างรัดกุม โดยมีการเสนอกฎเกณฑ์ในการสร้างเงื่อนไขที่คุณภาพดีและเป็นไปได้จริงอย่าง “การอธิบายการแก้ไขประวัติศาสตร์เพียงเล็กน้อยที่สุด” (MRR)³² ตารางที่ 2 ได้ประมวลข้อเสนอจากนักวิชาการต่าง ๆ ที่เล็งเห็นว่ามีควมจำเป็นต้องจำแนกข้อเขียนที่ใช้วิธีการอันสวนทางจากข้อเท็จจริงที่มีคุณภาพดีและคุณภาพแย่ออกจากกัน ข้อเสนอต่าง ๆ เหล่านี้แม้ว่าจะใช้ชื่อต่างกันออกไป แต่ก็มีลักษณะคล้ายกันที่เห็นว่าการให้ประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริงมีความเป็นไปได้จริงมากที่สุดนั้นควรปรับแก้เงื่อนไขการสมมติให้น้อยที่สุดนั่นเอง ข้อเสนอในการจำแนกงานคุณภาพดีที่เกิดขึ้นตั้งแต่ราวปลายทศวรรษ 1990 ต่อต้นทศวรรษ 2000 นี้ได้กลายเป็นมาตรฐานที่นักวิชาการเริ่มยอมรับกันมากขึ้นเรื่อย ๆ

3.3 การต่อต้านของริชาร์ด อีแวนส์

ริชาร์ด อีแวนส์ (Richard Evans) เป็นตัวแทนของนักวิชาการที่แสดงตนว่าต่อต้านวิธีคิดอันสวนทางจากข้อเท็จจริงอย่างชัดเจนที่สุด เขาได้แสดงความสงสัยอย่างถึงที่สุดต่อวิธีการดังกล่าว (บทความนี้จึงเรียกเขาว่า “skeptics”) คำกล่าวที่ลือเลื่องของอีแวนส์ที่ระบุว่า การเขียนประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริงนั้น “เป็นเรื่องเสียเวลา”³³ ก็เป็นสิ่งที่แสดงจุดยืนของเขาได้อย่างชัดเจน ในปี 2014 เขาได้ตีพิมพ์หนังสือเรื่อง *Altered Pasts: Counterfactuals in History* ซึ่งได้ฉายภาพความรู้เกี่ยวกับประวัติศาสตร์แบบสวนทางจากข้อเท็จจริงในขณะนั้นภายใต้จุดยืนเชิงวิพากษ์ เขาอภิปรายทั้งความเป็นมาโดยสรุป การวิพากษ์งานของเฟอร์กูสัน นิยาย และข้อเสนอทางออก

สำหรับอีแวนส์แล้ว เขามีทัศนะที่สงสัยในประโยชน์และคุณค่าของวิธีการนี้ อีกทั้งความนิยมต่อวิธีการนี้ได้ทำให้เขาเห็นว่าเป็นภัยคุกคามต่อการรับรู้สิ่งที่เกิดขึ้นจริงในอดีตสำหรับเขาแล้ว การเขียนประวัติศาสตร์ควรทำการสืบสวนว่าเกิดขึ้นได้อย่างไร เพราะเหตุใดมากกว่าที่จะพยายามอธิบายถึงสิ่งที่ไม่ได้เกิดขึ้น และการเขียนประวัติศาสตร์ควรอยู่บนฐานของหลักฐาน ไม่ใช่การคาดเดาโดยแทบไร้หลักฐาน³⁴ ด้วยจุดยืนแบบดั้งเดิมเช่นนี้ นำมาวิพากษ์การเขียนประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริงว่าอยู่บนจินตนาการคาดเดา ซึ่งส่งผลให้อยู่บนอคติแรงจูงใจทางการเมือง ดังที่อีแวนส์ชี้ถึงวาระทางการเมืองแบบอนุรักษนิยมที่เฟอร์กูสัน

³¹ Tetlock, Lebow, and Parker, *Unmaking the West*.

³² จะสังเกตได้ว่า หนังสือ *Unmaking the West* เน้นไปที่การโต้เถียงกับผู้ต่อต้านประวัติศาสตร์แบบสวนทางจากข้อเท็จจริงโดยมี อี. เอช. คาร์ เป็นตัวแทนหลัก แต่กลับแทบไม่ได้วิพากษ์ต่องานของเฟอร์กูสันเลย ทั้ง ๆ ที่หนังสือ *Unmaking the West* พยายามนำเสนอหลักเกณฑ์และตัวอย่างการประยุกต์การใช้ประวัติศาสตร์แบบสวนทางจากข้อเท็จจริงที่รัดกุม ทว่าหนังสือเล่มนี้กลับเน้นตอบโต้กับกลุ่มที่ไม่เชื่อในวิธีการสวนทางจากข้อเท็จจริงมากกว่าที่จะโต้กับกลุ่มที่ผลิตงานที่ไม่ได้คุณภาพ หากพิจารณาหนังสือของเลโบว์เองจะเห็นว่ามีส่วนที่วิจารณ์เฟอร์กูสันอย่างชัดเจน โปรดดู Lebow, *Forbidden Fruit*, chapter 2.

³³ Richard J. Evans, “What if is a Waste of Time,” *The Guardian*, 13 March 2014, <https://www.theguardian.com/books/2014/mar/13/counterfactual-history-what-if-waste-of-time>.

³⁴ Richard J. Evans, *Altered Pasts: Counterfactuals in History* (Waltham, MA: Brandeis University Press, 2014), 35.

พยายามนำเสนอ นอกจากนี้ไอแวนส์ยังเห็นว่า โดยปกติการเขียนประวัติศาสตร์โดยทั่วไปก็มักสร้างความสมดุระหว่างตัวแสดงทางประวัติศาสตร์กับโครงสร้างทางประวัติศาสตร์ที่ใหญ่กว่า (เศรษฐกิจ วัฒนธรรม สถาบัน) อยู่แล้ว แต่สำหรับวิธีคิดอันสวนทางจากข้อเท็จจริงนั้นมักเน้นการตัดสินใจของตัวแสดงในประวัติศาสตร์ ซึ่งมักจะเป็นบุคคลสำคัญอย่างโนเบิล ฮิตเลอร์ การเน้นถึงทัศนะที่เน้น “มหาบุรุษ” เช่นนี้เป็นสิ่งที่งานเขียนประวัติศาสตร์พยายามที่จะข้ามพ้นออกไป ดังนั้นแล้ววิธีคิดอันสวนทางจากข้อเท็จจริงจึงนำเสนอแนวทางที่ล้ำสมัยที่ประวัติศาสตร์ได้เคยพยายามละทิ้งและข้ามพ้นไปแล้ว

ไอแวนส์ได้พยายามอธิบายว่าเหตุใดกระแสประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริงจึงได้เป็นกระแสนิยมในช่วงราวทศวรรษ 1990 เขาเห็นว่าการเกิดขึ้นของแนวคิดหลังสมัยใหม่ (postmodernism) ที่ทำให้มุมมองแบบ “ก้าวหน้า” (progress) หายไปและแทนที่ด้วยความไม่แน่นอน รวมถึงทำให้มีการสลายเส้นแบ่งระหว่างปัจจุบันกับอดีต และระหว่างข้อเท็จจริงกับนิยาย นักประวัติศาสตร์จึงเขียนประวัติศาสตร์ด้วยอวัสัยมากกว่าที่เคยทำมา ไอแวนส์จึงเห็นว่าเราควรสงสัยต่อวิธีการเช่นนี้และไม่ควรเสียเวลากับมัน เพราะได้ทำให้เราละทิ้งความพยายามในการเขียนถึงสิ่งที่เกิดขึ้น แทนที่จะละทิ้งการเขียนสิ่งที่ไม่ได้เกิดขึ้น

อย่างไรก็ตาม ไอแวนส์กล่าวถึงตนเองว่า เขาได้เข้าร่วมถกเถียงกับนักวิชาการตั้งแต่ต้นทศวรรษ 2000 และได้รับคำวิจารณ์โต้ตอบจากเจฟฟรีย์ ปาร์กเกอร์ (Geoffrey Parker) และฟิลิป เทตล็อก (Philip Tetlock) ซึ่งทั้งสองได้ร่วมกันผลิตงานเขียนในหนังสือ *Unmaking the West* เมื่อปี 2006 หนังสือเล่มนี้ได้ทำให้ไอแวนส์ต้องกลับมาคิดทบทวนใหม่กับจุดยืนของเขาต่อประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริง และเขาก็เห็นว่าประเด็นข้อเสนอนั้นในช่วงนั้นได้ “ช่วยยกระดับการถกเถียงไปสู่สถานะใหม่”³⁵ แม้ว่าจุดยืนของเขาจะตั้งข้อสงสัยต่อวิธีคิดอันสวนทางจากข้อเท็จจริงในแทบทุกทาง แต่เขาได้แสดงออกว่าเขาเห็นด้วยกับการใช้การวิเคราะห์แบบสวนทางจากข้อเท็จจริงแบบช่วงสั้น (short-range) มากกว่าแบบช่วงยาว (long-range) ดังนั้น สำหรับไอแวนส์แล้วก็ยังเปิดพื้นที่บางส่วนในการเห็นด้วยกับประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริงที่คำนึงถึงข้อจำกัดและการประยุกต์ใช้อย่างเคร่งครัด

แม้ว่าไอแวนส์ตั้งข้อสงสัยอย่างสุดขีด แต่ข้อวิจารณ์ของเขาก็เป็นกระจกส่องสะท้อนให้ผู้ที่เขียนประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริงได้คำนึงถึงข้อจำกัดและใช้หลักเกณฑ์ที่เคร่งครัด ผู้ที่สนับสนุนก็จำเป็นต้องปกป้องโดยไม่ใช่นิกรานอย่างเดียว แต่หันมารับฟังข้อวิพากษ์และพยายามขจัดข้อเขียนประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริงที่ไม่ได้คุณภาพออกไป เสียงวิจารณ์จึงช่วยตรวจสอบตัวเองให้มีความระมัดระวังมากที่สุดนั่นเอง

4. การสร้างความน่าเชื่อถือผ่านการผลิตงานที่รัดกุม

ถึงแม้ว่าจะมีการนำเสนอหลักเกณฑ์สำหรับประวัติศาสตร์แบบสวนทางจากข้อเท็จจริงที่ดีก็ตามที แต่ถ้าหากไม่มีผลผลิตงานศึกษาเชิงประจักษ์อย่างเป็นรูปธรรมแล้ว

³⁵ Ibid., preface.

ข้อเสนอเกณฑ์ดังกล่าวก็อาจจะดูไม่น่าเชื่อถือนัก ผู้วิจารณ์ที่ไม่เห็นด้วยกับวิธีคิดเช่นนี้ก็ยากที่จะยอมรับ บทความนี้ซึ่งวางงานศึกษาเรื่อง *Unmaking the West: "What-If?" Scenarios that Rewrite World History* (2006) เป็นงานรวมบทความจากหลากหลายนักวิชาการชั้นสำคัญที่มีส่วนในการสร้าง "ความน่าเชื่อถือ" ต่อการยอมรับแนวทางการศึกษาประวัติศาสตร์แบบสวนทางจากข้อเท็จจริงมากขึ้นอย่างมีนัยสำคัญ เพราะหนังสือเล่มนี้ได้แสดงให้เห็นอย่างเป็นรูปธรรมถึงการศึกษาวិชาการที่เคร่งครัดและที่มีคุณภาพ³⁶ ในแง่นี้ หากเราเปรียบเทียบงานศึกษาก่อนหน้าอย่างหนังสือของเฟอร์กูสันหรืออื่น ๆ ก็จะเห็นถึงความเคร่งครัดและคุณภาพที่ต่างกันอย่างสังเกตเห็นได้ชัดเจน

สิ่งสำคัญก็คือหนังสือเล่มนี้มีจุดตั้งต้นตั้งแต่แรกในการควบคุมคุณภาพของงานเขียนด้วยการให้นักเขียนบทความแต่ละชิ้นตระหนักถึงการสร้างเงื่อนไขสมมติอดีตที่เป็นไปได้มากที่สุด เพื่อบรรลุเป้าหมายเช่นนั้นได้จึงจำเป็นต้องให้กลับมาทบทวนข้อวิจารณ์ต่าง ๆ ของผู้ที่ไม่เห็นด้วยกับวิธีการอันสวนทางจากข้อเท็จจริง และจากนั้นจึงเสนอทางออกอันเป็นเกณฑ์ต่าง ๆ ที่ลบลจุดอ่อนซึ่งฝ่ายที่ไม่เห็นด้วยมักโจมตี หนังสือเล่มนี้ได้สรุปประเด็นสำหรับผู้ที่ไม่เห็นด้วยออกเป็นสามประเด็น ได้แก่ ประเด็นแรก การเลือกเหตุการณ์ตามอำเภอใจ (arbitrariness) ประการที่สอง การเน้นการคาดเดา (speculative) ประการที่สาม การรับใช้วาระทางอุดมการณ์ หรือกล่าวอีกอย่างก็คือเป็นการรับใช้ตัวมันเอง (self-serving) สำหรับทางออกต่อประการแรกที่มีกฏใจโตว่าเลือกสมมติเงื่อนไขเหตุการณ์ตามอำเภอใจก็คือการเขียนใหม่ให้น้อยที่สุด (MRR) เพราะจะทำให้การเปลี่ยนแปลงข้อเท็จจริงที่มีอยู่ไม่มากเกินไป ส่วนทางออกต่อประการที่สองก็คือ ความคงเส้นคงวาในเรื่อง (1) ข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์ (2) ในเรื่องสถิติซึ่งเป็นจริงในสถานที่และเวลา (3) ในเรื่องกฎทางทฤษฎีไม่ว่าจะเป็นฟิสิกส์ ชีววิทยา หรือแม้แต่สังคมศาสตร์ ส่วนทางออกประการที่สามที่เห็นว่าใช้เพื่อสนับสนุนวาระทางอุดมการณ์ของผู้เขียน แนวทางแก้ไขเบื้องต้นคือการแสดงออกของผู้เขียนให้ผู้อ่านได้รับรู้ ไม่ว่าจะเป็นในเรื่องประโยชน์ต่อคำถามทางประวัติศาสตร์ที่ใช้กรอบคิดแบบสวนทางจากข้อเท็จจริง ในเรื่องที่ว่าสำนักคิดใดที่น่าจะแย้งกับข้อสรุปมากที่สุด ในเรื่องสิ่งทีประหลาดใจต่อข้อค้นพบ วิธีการนี้เป็นการสำรวจใคร่ครวญตัวเองด้วยการใช้กรอบแบบสวนทางจากข้อเท็จจริงและเชื่อมโยงกับกรอบการถกเถียงของสำนักคิดต่าง ๆ³⁷

นอกจากนี้แล้ว หนังสือเล่มนี้สร้างความน่าเชื่อถือผ่านการนำเสนอประเด็นทางวิชาการที่จริงจัง โดยมีประเด็นร่วมที่เด่นชัดอย่างการค้นหาความเป็นไปได้ที่จะหลีกเลี่ยงการที่ตะวันตกขึ้นมามีอำนาจครอบงำโลก งานเขียนประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริงก่อนหน้ามักเน้นไปที่ประเด็นสงคราม เนื่องจากโดยธรรมชาติของประวัติศาสตร์การเมืองแล้วนั้น

³⁶ Tetlock, Lebow, and Parker, *Unmaking the West*. หนังสือ *Unmaking the West* เป็นความพยายามอันต่อเนื่องจากหนังสือ *Counterfactual Thought Experiments in World Politics* (1996) ดังจะเห็นได้จากความพยายามในการนำเสนอวิธีการเขียนใหม่ให้น้อยที่สุด (MRR) แต่ต่างกันที่ *Unmaking the West* เสนอในแนวทางการวิเคราะห์ในแบบประวัติศาสตร์มากกว่าในแบบความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ จึงเน้นกรณีศึกษามากกว่าเน้นทฤษฎี

³⁷ ข้อเสนอทางออกดังกล่าวนี้อันที่จริงแล้วได้สืบทอดความคิดมาจากงานก่อนหน้าหนึ่งทศวรรษก่อน แต่สรุปให้กระชับมากขึ้น นั่นก็คือ Tetlock and Belkin, *Counterfactual Thought Experiments in World Politics*.

การดำเนินการต่อสู้ในสงครามจะเปิดโอกาสให้ผู้หน้าสามารถตัดสินใจสร้างทางเลือกต่าง ๆ ที่อาจสร้างผลลัพธ์ที่ตามมาได้หลายแบบ งานเขียนประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริงโดยทั่วไปจึงเกี่ยวพันกับประวัติศาสตร์สงครามอยู่มาก แต่หนังสือ *Unmaking the West* ได้ไปไกลกว่านั้นเพราะได้เชื่อมโยงกับโจทย์ใหญ่ที่นักวิชาการต่างขบคิดกัน นั่นก็คือ การที่ตะวันตกขึ้นมามีอิทธิพลครอบงำโลก

ไม่ว่าจะตั้งใจหรือไม่ก็ตาม *Unmaking the West* มีความสำคัญในแง่การลดความเป็นการเมืองของอุดมการณ์ทางความรู้ ข้อกล่าวหาสำคัญต่อการนำประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริงเป็นส่วนหนึ่งของอุดมการณ์ทางการเมืองแบบอนุรักษนิยมดังที่อีแวนส์ได้วิพากษ์ไว้ เราจะเห็นว่างานเขียน *Unmaking the West* มีจุดยืนต่างจากเฟอร์กูสันที่ให้เหตุผลในการสนับสนุนความชอบธรรมของจักรวรรดิอังกฤษ (มุมมองยุโรปเป็นศูนย์กลาง) แต่ *Unmaking the West* วิพากษ์ที่ศตวรรษยุโรปเป็นศูนย์กลางเป็นการเฉพาะ ดังนั้นแล้ว จึงทำให้เห็นว่าประวัติศาสตร์แบบสวนทางจากข้อเท็จจริงสามารถรับใช้อุดมการณ์ใดก็ได้ ไม่ใช่นำมาใช้เพื่อยืนยันการเมืองแบบฝ่ายขวาดังที่อีแวนส์กังวล ในแง่นี้ *Unmaking the West* จึงเป็นความพยายาม (โดยไม่ตั้งใจ) ในการสลายข้อกล่าวหาว่าวิธีการประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริงสังกัดอุดมการณ์ใดอุดมการณ์หนึ่ง³⁸

ถึงแม้ว่าหนังสือ *Unmaking the West* จะเป็นหมุดหมายที่สำคัญในแง่วิธีการทางวิชาการ อันนำมาสู่การสร้างความน่าเชื่อถือให้กับวิธีคิดแบบสวนทางจากข้อเท็จจริงได้มากขึ้น แต่ไม่ได้หมายความว่าหนังสือเล่มนี้จะเป็นที่รับรู้ต่อผู้อ่านสาธารณชนทั่วไปนัก เพราะผู้อ่านทั่วไปก็ยังชื่นชอบงานเขียนประวัติศาสตร์ที่เข้าใจง่าย ไม่ใช่หนังสือวิชาการที่อภิปรายอย่างเคร่งเครียดและเคร่งครัด ด้วยเหตุนี้หนังสือ *Virtual History* ของเฟอร์กูสันก็นับว่าเป็นหนังสือที่มหาชนในวงกว้างให้การตอบรับ ในขณะที่ *Unmaking the West* เป็นการปฏิรูปวิธีการที่อยู่ในวงวิชาการระดับแคบกว่า ทั้งนี้เมื่อเราได้อภิปรายเกี่ยวกับการสร้างความน่าเชื่อถือไปแล้ว เราก็จะมากล่าวถึงด้านตรงข้ามที่ผู้ที่ศึกษาประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริงเห็นว่าควรขจัดออก นั่นก็คือความบันเทิง

5. บาบของความบันเทิง

กรณีประวัติศาสตร์แบบสวนทางจากข้อเท็จจริงนั้นมีลักษณะเด่นก็คืองานเขียนประวัติศาสตร์กับนิยายมีส่วนที่ซ้อนทับกันในบางระดับ ในด้านหนึ่งประวัติศาสตร์แบบสวนทางจากข้อเท็จจริงอนุญาตให้ใช้การคาดเดาลึกลับที่ไม่ได้เกิดขึ้น ส่วนนิยายแบบสวนทางจากข้อเท็จจริงก็มีส่วนที่อิงกับประวัติศาสตร์ที่เกิดขึ้นจริง ในแง่นี้จึงมีความคล้ายกันในด้านและอาจไม่น่าแปลกใจนักที่ประเด็นเรื่องความบันเทิงจึงได้กลายมาเป็นประเด็นที่ถกเถียงกันสำหรับประวัติศาสตร์ชนิดนี้ ดังนั้น สำหรับนักประวัติศาสตร์ส่วนหนึ่งแล้ว หากจะเขียน

³⁸ สำหรับอีแวนส์แล้ว เขาเห็นว่าความนิยมต่อประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริงนี้สนับสนุนแนวคิดอนุรักษนิยมทางการเมือง

ประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริงนั้น “ความบันเทิง” เป็นสิ่งแปลกปลอมที่ควรจัดออก การเขียนประวัติศาสตร์แบบนี้ไม่ควรรับใช้ความบันเทิงในฐานะเป้าหมาย การมีจินตนาการ เรื่องราวที่ทำหน้าที่ความบันเทิงนั้นจะทำให้ประวัติศาสตร์แบบสวนทาง จากข้อเท็จจริง ลดความชอบธรรมและความน่าเชื่อถือลงไป โลกแห่งความบันเทิงถูกมองว่าเป็นสิ่งที่ ไม่พึงปรารถนาสำหรับประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริง คำกล่าวที่รู้จักกันอย่าง กว้างขวางของ อี. เอช. คาร์ ที่กล่าวอย่างดูถูกและประชดประชันต่อประวัติศาสตร์แบบสวนทาง จากข้อเท็จจริงว่าเป็นเพียงแค่เกมในห้องนั่งเล่นเพื่อความบันเทิงก็ตอกย้ำมาโดยตลอดว่า ความบันเทิงกับประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริงเป็นสิ่งที่ไม่คู่ควรซึ่งกันและกัน

เป็นความจริงที่ว่า การเขียนประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริงจำนวนหนึ่งมี เป้าหมายเพื่อให้อ่านสนุกหรือเป็นเครื่องสร้างอารมณ์ขัน เป้าหมายนี้ก็เพื่อตอบสนองผู้อ่านเองด้วย ที่ต้องการอ่านประวัติศาสตร์ด้วยทัศนะและอารมณ์ความรู้สึกเช่นนี้³⁹ สำหรับเฟอร์กูสันเองก็ วิพากษ์งานเขียนรุ่นก่อนหน้าซึ่งเขาเชื่อว่าเขียนไปเพื่อเป้าหมายในการสร้างอารมณ์ขันมากกว่า จะเป็นการวิเคราะห์อย่างจริงจัง และเขากล่าวว่าตัวเขาเองก็จะไม่เขียนเพื่อเป้าหมายความบันเทิง เช่นนี้⁴⁰ กระนั้น บุคคลที่เห็นถึงบาปของความบันเทิงไม่น้อยกว่าใครเลยก็คือ อีแวนส์ เขาอุทิศ เนื้อที่ถึงหนึ่งในหกในหนังสือ *Altered Pasts* ให้กับประเด็น “การนึกคิดเชื่อตามปรารถนา” (wishful thinking) ที่เขาเห็นว่าเป็นลักษณะที่เกิดขึ้นอย่างกว้างขวางกับงานเขียนประวัติศาสตร์ อันสวนทางจากข้อเท็จจริงจำนวนมาก ไม่ว่าจะเป็นการจินตนาการตีความเหตุการณ์โดยไม่ได้อยู่ บนฐานที่เป็นจริง ความสนุก บทเรียน ความบันเทิง การคาดเดา⁴¹

ตารางที่ 3

การเปรียบเทียบระดับการเน้นข้อเท็จจริงและจินตนาการแบบนิยาย

ข้อเท็จจริง (factual)		นิยาย (fictional)	
ประวัติศาสตร์ โดยทั่วไป	ประวัติศาสตร์สวนทางจาก ข้อเท็จจริงแบบจำกัด (restrained counterfactual)	ประวัติศาสตร์สวนทางจาก ข้อเท็จจริงแบบฟุ่มเฟือย (exuberant counterfactual)	นิยายแบบสวนทาง จากข้อเท็จจริง (alternate history)

ที่มา: ผู้เขียน

โดยธรรมชาติของประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริงแล้ว จะต้องอาศัยจินตนาการ คาดเดาต่อสิ่งที่ไม่ได้เกิดขึ้นในโลกที่เกิดขึ้นจริงไปแล้ว นั่นก็คือจะต้องสร้างโลกหรือฉากทัศน์ อีกแบบหนึ่งที่จะอาจจะเป็นไปได้ (แต่ไม่ได้เป็น) ขึ้นมา การอาศัยจินตนาการที่คาดเดาจึงเป็น

³⁹ ดูการปริทัศน์งานเขียนประวัติศาสตร์แบบสวนทางจากข้อเท็จจริงที่เน้นความบันเทิงหรืออารมณ์ขันได้ที่ Evans, *Altered Pasts*.

⁴⁰ Ferguson, *Virtual History*.

⁴¹ Evans, *Altered Pasts*.

สิ่งจำเป็น แต่ก็ต้องอยู่ในระดับที่ไม่มากเกินไปจนนำไปสู่การสร้างเรื่องราวปาฏิหาริย์อะไรก็ได้ จินตนาการที่คาดเดาจึงเป็นสิ่งที่ขาดไม่ได้ แต่ในขณะที่เดียวกันถ้ามีมากเกินไปก็จะขาดความชอบธรรมต่อการสร้างเรื่องราวผ่านจินตนาการนั้น การแสวงหาความสมดุลที่ยอมรับได้ระหว่างจินตนาการที่คาดเดาและข้อจำกัดจึงเป็นสิ่งที่ถกเถียงกันตลอดในการใช้วิธีคิดสวนทางจากข้อเท็จจริง

หากจัดวางประวัติศาสตร์แบบต่าง ๆ ไว้บนสเปกตรัมเปรียบเทียบเชิงสัมพัทธ์ ระดับความเป็นข้อเท็จจริงกับนิยายเรื่องเล่าดังตารางที่ 3 ซ้ายมือสุดจะเน้นไปที่ข้อเท็จจริง ส่วนทางขวามือสุดจะเน้นไปที่ความเป็นนิยายเรื่องแต่ง จะเห็นได้ว่าหากให้งานเขียนประวัติศาสตร์ทั่วไป (ที่อิงหลักฐาน) อยู่ในแถบทางซ้ายแล้ว ด้านขวามือถัดมาก็จะเป็นประวัติศาสตร์แบบสวนทางจากข้อเท็จจริงแบบจำกัด ต่อมาก็คือประวัติศาสตร์แบบสวนทางจากข้อเท็จจริงแบบที่ไม่คำนึงถึงข้อจำกัด (หรือแบบฟุ่มเฟือย) ส่วนทางขวามือที่สุดก็คือนิยายประวัติศาสตร์แบบสวนทางจากข้อเท็จจริง หรือ alternate history นั้นเอง⁴²

จะเห็นได้ว่าประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริง “แบบจำกัด” ซึ่งอยู่บนฐานการไม่ใช้การคาดเดามากเกินไปแต่อยู่บนหลักฐานทางประวัติศาสตร์ด้วยนั้นจะอยู่ในเขตที่ใกล้เคียงกับงานเขียนประวัติศาสตร์ตามปกติ และไกลห่างจาก “นิยาย” แต่งงานเขียนประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริง “แบบฟุ่มเฟือย” ก็จะมี ความใกล้เคียงกับ “นิยาย” มากขึ้นเพราะเน้นใช้จินตนาการค่อนข้างมาก การเน้นบรรยายถึงผลลัพธ์ที่เกิดขึ้น (consequence) นับได้ว่าเป็นจุดร่วมระหว่างประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริง “แบบฟุ่มเฟือย” กับแบบ “นิยาย” แต่ต่างกันที่กรณีนิยายนั้นตัวละครถูกสร้างขึ้นใหม่

สาเหตุที่สื่อบันเทิงแบบสวนทางจากข้อเท็จจริงซึ่งขยายตัวขึ้นอย่างล้นหลามนั้น โรเซนเฟลด์เห็นว่าสื่อเหล่านี้ได้ดึงดูดอารมณ์ความรู้สึกของผู้เสพได้เป็นอย่างดี ไม่ว่าจะเป็นการนำเสนอฉากทัศน์แบบฝันร้ายหรือแฟนตาซีก็ตาม การนำเสนอฉากทัศน์แบบฝันร้าย (nightmare scenarios) เป็นการบรรยายอดีตที่สมมติว่าเลวร้ายกว่าประวัติศาสตร์จริงเพื่อที่แตกต่างให้กับปัจจุบัน (เช่น ให้นำเสนอภาพสมมติว่านาซีชนะเพื่อยืนยันว่าสหรัฐอเมริกาตัดสินใจถูกต้องในการแทรกแซงเพื่อต่อต้านนาซี) ในขณะที่เดียวกัน ฉากทัศน์แบบแฟนตาซีก็อาจจะบรรยายอดีตสมมติว่าเกิดขึ้นดีกว่าประวัติศาสตร์จริง เพื่อแสดงความไม่พอใจต่อปัจจุบัน⁴³ สำหรับโรเซนเฟลด์แล้ว alternate history (หรือ “allohistorical narratives” เรื่องเล่าประวัติศาสตร์ที่เปลี่ยนไปเป็นแบบอื่น) มาจากแรงจูงใจที่ยึดติดกับปัจจุบัน (presentism) เรื่องเล่าชนิดนี้ถูกกำหนดโดยมุมมองผู้แต่งในปัจจุบันเป็นหลัก ดังนั้นการทำความเข้าใจแรงจูงใจว่าเป็นอย่างไร และเปลี่ยนไปอย่างไรจึงมีความสำคัญ เช่นนั้นแล้วเขาจึงทำความเข้าใจความเปลี่ยนแปลงความทรงจำร่วมของสังคม และเห็นว่า alternate history เหมาะที่จะนำมาเป็นสิ่งที่ใช้ศึกษา

⁴² นิยายในแบบประวัติศาสตร์สวนทางจากข้อเท็จจริงมีหลายชื่อเรียก อาทิ allohistory, alternative history, uchronia, parallel-time novel, ‘what if?’ story, quasi-historical novel, counterfeit world, และ parahistory ดูใน Kathleen Singles, “‘What If?’ and Beyond: Counterfactual History in Literature,” *The Cambridge Quarterly* 40, no. 2 (June 2011): 180-188.

⁴³ Rosenfeld, “Why Do We Ask ‘What If?’ Reflections on the Function of Alternate History,” 90-103.

เอกสารความทรงจำ ด้วยการศึกษาลึกลับที่ยังไม่ได้เกิดขึ้นนั้นจะช่วยให้เข้าใจความทรงจำในสิ่งที่เกิดขึ้นแล้วได้ดียิ่งขึ้น ดังกรณีศึกษาสื่อบันเทิงเกี่ยวประวัติศาสตร์นาซีซึ่งมีส่วนในการทำให้ความทรงจำต่อต้านซีกลายเป็นปกติ (normalization)⁴⁴ ที่จากเดิมในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่สองไม่นานนัก นาซีเป็นสิ่งชั่วร้ายที่ไม่เหมือนใครและไม่สามารถนำมาล้อเลียนเพื่อความบันเทิง แต่ต่อมาได้เปลี่ยนจนกลายเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมประชานิยมเพื่อความบันเทิงกระแสหลัก

6. กรณีศึกษาไทย : ว่าด้วย “ความผิดพลาด” และ “ความโชคดี”

แนวทางการศึกษาประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริงในวงวิชาการไทยนับว่ายังมีอยู่น้อยมาก และอันที่จริงงานศึกษาโดยตรรกะที่พึงปรากฏเมื่อไม่นานมานี้เอง บทความนี้ไม่สามารถสำรวจความเป็นมาของวิธีคิดอันสวนทางจากข้อเท็จจริงในกรณีไทยอย่างละเอียดรอบด้าน เพียงแต่จะขอหยิบยกกรณีที่น่าสนใจของนักวิชาการจำนวนสองคนมาอภิปราย ได้แก่ งานศึกษาของสมศักดิ์ เจียมธีรสกุล เกี่ยวกับ “ความผิดพลาดทางประวัติศาสตร์” ที่วิพากษ์การนำเสนอเค้าโครงเศรษฐกิจแห่งชาติของปรีดี พนมยงค์ ส่วนงานศึกษาอีกชิ้นคืองานของพีระ เจริญวัฒนกุล เรื่อง *ปาฏิหาริย์นั้นมีจริง: ความบังเอิญของไทยในการเอาตัวรอดจากอังกฤษหลังสงครามโลกครั้งที่ 2* ซึ่งว่าด้วยชะตากรรมประเทศไทยในสงครามโลกครั้งที่สองที่รอดพ้นจากเงื้อมมือของอังกฤษมาได้เพราะ “ความบังเอิญ” หาใช่ความเก่งกาจด้านการทูต⁴⁵ ในขณะที่งานของสมศักดิ์เป็นการใช้วิธีวิเคราะห์แบบสวนทางจากข้อเท็จจริงที่สอดแทรกอยู่ในงานชิ้นต่าง ๆ มากกว่า แต่งานของพีระนั้นนับได้ว่าเป็นงานขนาดยาวชิ้นแรกในวงวิชาการไทยที่ศึกษาประวัติศาสตร์ผ่านแนวทางการวิเคราะห์อันสวนทางจากข้อเท็จจริง

สำหรับงานศึกษาของสมศักดิ์ที่ว่าด้วยเรื่อง “ความผิดพลาด” ได้ให้ความสำคัญกับอ่านตีความเค้าโครงเศรษฐกิจแห่งชาติของปรีดี พนมยงค์ ที่งานก่อนหน้าได้ละเลยไป เขาเห็นว่าเค้าโครงเศรษฐกิจมีทั้งข้อเสนอกับปฏิรูปเศรษฐกิจแบบอ่อนกับส่วนที่ “ซ้ายจัด” ที่บังคับซื้อที่ดินทำกินของชาวนามาเป็นของรัฐ⁴⁶ ในกรณีวิพากษ์นี้ สมศักดิ์เห็นว่า นอกจากปรีดีเองแล้วคนสำคัญอื่น ๆ ในคณะราษฎรก็ไม่ได้เข้าใจหรือเห็นด้วยอย่างแท้จริงกับเค้าโครง และเห็นว่าปรีดีไม่ได้ตระหนักเรื่องนี้มากเพียงพอและทันเวลาก่อนที่จะเกิดวิกฤตการณ์ หรือปรีดีก็

⁴⁴ Rosenfeld, *The World Hitler Never Made*.

⁴⁵ พีระ เจริญวัฒนกุล, *ปาฏิหาริย์นั้นมีจริง*.

⁴⁶ สมศักดิ์ เจียมธีรสกุล, “ความผิดพลาดทางประวัติศาสตร์ของปรีดี พนมยงค์,” ใน *ประวัติศาสตร์ที่พึงสร้าง* (กรุงเทพฯ: 6 ตุลาฯ ราลึก, 2544), 3-8. บทความนี้เดิมที่เผยแพร่ครั้งแรกในหนังสือพิมพ์*ผู้จัดการ* (28 มิถุนายน 2536) อนึ่ง เมื่อเร็ว ๆ นี้ บทความของวันพัฒนา ยังมีวิทยา ได้ศึกษา “แนวคิดความผิดพลาดทางประวัติศาสตร์” ที่ปรากฏในงานเขียนต่าง ๆ ของสมศักดิ์ เจียมธีรสกุล และได้อภิปรายกรณีประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริงกรณีเค้าโครงเศรษฐกิจด้วยเช่นกัน โปรดดู วันพัฒนา ยังมีวิทยา, “สมศักดิ์ เจียมธีรสกุล แนวคิดความผิดพลาดทางประวัติศาสตร์ และขบวนการนักศึกษา 6 ตุลา,” *วารสารรัฐศาสตร์และรัฐประศาสนศาสตร์* 15, ฉ. 2 (กรกฎาคม-ธันวาคม 2567): 293-326. นอกจากนี้ ยังมีการเสวนาที่เกี่ยวข้องกับบทความนี้ ผู้อภิปราย दिन บัวแดง ได้กล่าวถึงประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริงด้วยเช่นกัน โปรดดูบันทึกเสวนาในช่อง Youtube ของกลุ่ม “สี่ตะเกียงเสวนา - Café des Mèches” ได้ที่ <https://www.youtube.com/watch?v=mxH0p2-RMkg>. (6 กุมภาพันธ์ 2568), สืบค้นเมื่อวันที่ 8 มีนาคม 2568.

ไม่ได้จำกัดการเสนอความเห็นในเชิงให้การศึกษามากกว่าที่จะผลักดันให้เป็นนิติปฏิบัติจริง ผลลัพธ์ที่ตามมาของการเสนอเค้าโครงเศรษฐกิจก็คือ บทบาทของฝ่ายพลเรือนในคณะราษฎร ได้ลดลงไปแต่ฝ่ายทหารได้ก้าวขึ้นมาบทบาทมากขึ้น รวมถึงในแง่สัดส่วนจำนวนด้วย สำหรับสมศักดิ์แล้ว ฉากทัศน์ที่เห็นว่าโลกที่อาจเป็นไปได้อีกแบบหนึ่งหลังการเปลี่ยนแปลง การปกครอง พ.ศ. 2475 ก็คือ “มีความเป็นไปได้ที่จะวางรากฐานให้การเมืองแบบรัฐสภา ที่มีเสถียรภาพ ที่มีการเลือกตั้ง และที่พลเรือนมีบทบาทหนา” ฉากทัศน์ที่เป็นไปได้นี้ก็เพราะว่า ความขัดแย้งกรณีอื่น ๆ นอกเหนือจากกรณีเค้าโครงเศรษฐกิจแล้ว ก็ไม่ได้มีความขัดแย้งสำคัญ ระหว่างผู้นำคณะราษฎรด้วยกัน หรือแม้กระทั่งกับขุนนางอาวุโสและพระปกเกล้า กล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือ “มีความเป็นไปได้ที่จะสร้างแนวร่วมที่กว้างขวางที่สุดในหมู่ผู้นำไทยในขณะนั้น เพื่อวางรากฐานให้แก่ระบอบรัฐสภาประชาธิปไตย” สมศักดิ์สรุปว่าวิกฤตทางการเมืองกรณี เค้าโครงการเศรษฐกิจของปรีดีได้ส่งผลให้ความเป็นไปได้เช่นนี้หมดลงไป⁴⁷ ภายใต้การวิเคราะห์ ด้วยวิธีคิดอันสวนทางจากข้อเท็จจริงนี้ยังแสดงทัศนะที่คล้ายกันในกรณีการขึ้นสู่อำนาจของ จอมพล ป. พิบูลสงครามในช่วงก่อนและระหว่างสงครามโลกครั้งที่สอง โดยวิเคราะห์เช่นกันว่าเป็นอุบัติเหตุซึ่งเชื่อมโยงกับการเสนอเค้าโครงเศรษฐกิจแห่งชาติ ดังต่อไปนี้

ผมคิดว่า จอมพล ป. อาจจะขึ้นมาโดยอุบัติเหตุด้วยความผิดพลาดทางการเมืองทางประวัติศาสตร์ของปรีดี พนมยงค์ ลองนึกดูอย่างนี้ ถ้าปรีดี ไม่เสนอเค้าโครงการเศรษฐกิจแห่งชาติ คือเหตุการณ์หลัง 2475 จนกระทั่งถึงพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวสละราชสมบัติ เหตุการณ์ที่เป็น chain of event[s] ที่ต่อเนื่องเป็นลูกโซ่ตั้งแต่รัฐประหาร 2 ครั้ง ปิดสภา รัฐประหาร กบฏบวรเดช แล้วก็สละราชสมบัติ ต่อเนื่องกันมา มีจุดเริ่มต้นจากไหน เริ่มต้นมาจากกรณีปรีดีเสนอเค้าโครงการเศรษฐกิจแห่งชาติ ถ้าไม่นับกรณีเค้าโครงการเศรษฐกิจแห่งชาติแล้ว เป็นข้อสมมติฐานของผม ที่ว่า ผู้นำไทยในขณะนั้นไม่มีความขัดแย้งในชั้นรากฐานดำรงอยู่ ถ้าไม่นับเรื่องเค้าโครงการเศรษฐกิจ มีความเป็นไปได้ที่ผู้นำเหล่านี้จะสร้างแนวร่วมที่กว้างขวางที่สุด เพื่อจะสถาปนาระบอบรัฐสภาประชาธิปไตยแบบมีเสถียรภาพ แต่ความเป็นไปได้นี้ยุติลงเพราะเกิดกรณีเรื่องเค้าโครงการเศรษฐกิจแห่งชาติ⁴⁸

⁴⁷ สมศักดิ์ เจียมธีรสกุล, “ความผิดพลาดทางประวัติศาสตร์ของปรีดี พนมยงค์”

⁴⁸ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, ธำรงค์ศักดิ์ เพชรเลิศอนันต์, และ วิมลย์ พงศ์พินิตานนท์, บรรณาธิการ, *จอมพล ป. พิบูลสงครามกับการเมืองไทยสมัยใหม่* (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2544), 123. หนังสือเล่มนี้เป็นบันทึกการสัมมนาวันที่ 24-25 มิถุนายน 2536. ข้อความของสมศักดิ์ดังกล่าวนี้เป็นการวิจารณ์งานเขียนของกอบเกื้อ สุวรรณหัตถ์-เพียร และกอบเกื้อได้ตอบโต้กลับว่าไม่เห็นด้วยกับการใช้วิธีการสมมติว่าถ้า ดังข้อความว่า “ไม่มีใครเขาพูดกันเรื่อง ‘ถ้า’ หรือ ถ้า ดร.สมศักดิ์ เป็นอธิการบดีธรรมศาสตร์ ดิฉันก็จะเป็นนายกรัฐมนตรีมาเลเซีย [...] ดิฉันก็ไม่อยากวิจารณ์ในแง่ของ ‘ถ้า’ เป็นอันขาด เพราะยุ่งยากกันไปใหญ่” (หน้า 134) แม้ว่าการหยึกหยิกของกอบเกื้อจะไม่ค่อยเป็นเหตุเป็นผลเท่าใดนัก แต่ก็สะท้อนถึงจุดยืนที่ปฏิเสธต่อวิธีการอันสวนทางจากข้อเท็จจริง

ประเด็นหลักคือการเสนอว่าการนำเสนอเค้าโครงการเศรษฐกิจเป็น “สาเหตุ” สำคัญที่จะสร้างผลกระทบของเหตุการณ์ที่ต่อเนื่องเป็นลูกโซ่ ดังนั้น “หากปรกติไม่เสนอเค้าโครงการเศรษฐกิจ...” เหตุการณ์ที่ตามมาที่เหลือทั้งหมดก็อาจจะไม่เกิดขึ้นก็ได้ ฉากทัศน์ของโลกที่อาจเกิดขึ้นอีกแบบหนึ่งก็คือ ผู้นำคณะราษฎรมีอำนาจและสามารถรวมตัวกันเป็นปึกแผ่น

กรณีวิจารณ์ “ความผิดพลาดทางประวัติศาสตร์” ของปรตินี้ หากจัดตามหมวดหมู่ของโรเซนเฟลด์แล้ว นับว่าเป็นวิธีการที่เน้นด้านหน้าที่การใช้งานในมิติเชิงคุณค่า (judgmental) ในแบบ “พลาดโอกาส” (missed opportunities) หรือก็คือความผิดพลาดที่ไม่ตัดสินใจกระทำในอีกแบบหนึ่งที่ทำให้เหตุการณ์ที่ตามมาดีกว่า⁴⁹ การพลาดโอกาสในกรณีนี้ก็คือการไม่ได้นำไปสู่ฉากทัศน์ที่คณะราษฎรมีความเข้มแข็งรวมหมู่ที่ดำรงต่อเนื่องไป เราตั้งคำถามได้ว่าการสมมติเงื่อนไขเช่นนั้นว่าอยู่ในกรอบวิธีการอันสวนทางจากข้อเท็จจริงแบบจำกัดหรือการเขียนใหม่ให้น้อยที่สุด (MRR) หรือไม่ เราจะเห็นได้ว่าการสมมติเงื่อนไขให้ปรติตัดสินใจไม่เสนอเค้าโครงการเศรษฐกิจนั้นเป็นสิ่งที่พอจะเป็นไปได้ เพราะเป็นการปรับเปลี่ยนเล็กน้อยในการตัดสินใจของปรติเพื่อไม่เสนอเค้าโครงการเศรษฐกิจ⁵⁰

นอกจากนี้แล้ว ยังน่าสนใจด้วยว่างานเขียนชิ้นอื่น ๆ ของสมศักดิ์ยังได้แทรกวิธีการอันสวนทางจากข้อเท็จจริงไว้อีกด้วย ดังในบทความเรื่อง “50 ปีการประหารชีวิต 17 กุมภาพันธ์ 2498” อย่างไรก็ตาม เราจะเห็นต่อไปได้ว่าว่าการสมมติเงื่อนไขที่สวนทางจากข้อเท็จจริงในบทความนี้ยากที่จะเป็นไปได้จริง

การสวรรคตของในหลวงอานันท์เป็นหนึ่งในเหตุการณ์สำคัญที่สุดในประวัติศาสตร์สังคมและการเมืองไทย ถ้าเราไม่มองว่าสิ่งทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้วในประวัติศาสตร์เป็นสิ่งที่ต้องเกิดขึ้นเช่นนั้นเสมอไป เมื่อเปรียบเทียบกับความเป็นไปได้ว่าอาจจะเกิดสิ่งอื่นหรือในแบบอื่น เราก็จะเห็นผลสะท้อนของกรณีสวรรคตว่ามหาศาลเพียงใด พุดง่าย ๆ คือ ลองคิดว่า “หากไม่เกิดกรณีสวรรคต...” (ในบรรดาความเป็นไปได้ต่าง ๆ ที่อาจจะตามมาจากการไม่เกิดกรณีสวรรคตคือการสถาปนาอย่างมั่นคงของรัฐบาลพลเรือนและประชาธิปไตยรัฐสภา เป็นต้น)⁵¹

⁴⁹ Rosenfeld, “Counterfactuals: A Typological Approach”

⁵⁰ กระนั้น การกล่าวว่าจะเปลี่ยนแปลงให้น้อยที่สุดนั้นก็ยังมีประเด็นให้คิดต่อว่า ความเป็นไปได้มากน้อยเพียงใดที่ปรติจะเปลี่ยนใจไม่เสนอเค้าโครงการเศรษฐกิจแบบที่เป็นอยู่ หรือมีสถานการณ์ที่ “เกือบ” จะเปลี่ยนใจไม่เสนอ หรือเสนอในแบบอื่น ๆ หรือไม่ ประเด็นดังกล่าวนี้ยังไม่ได้อภิปรายอย่างเพียงพอ อีกทั้งคำอธิบายห่วงโซ่เหตุการณ์ (chain of events) แบบช่วงยาวนานก็ควรตั้งคำถามด้วยเช่นกัน เพราะประเด็นนี้เป็นประเด็นที่ได้รับความวิจารณ์จากนักวิชาการต่อการใช้ประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริง

⁵¹ สมศักดิ์ เจียมธีรสกุล, “50 ปีการประหารชีวิต 17 กุมภาพันธ์ 2498,” *ฟ้าเดียวกัน* 3, ฉ. 2 (เมษายน-มิถุนายน 2548): 64-80. ดัชนีอยู่ที่หน้า 65-66.

ประเด็นนี้ สมศักดิ์มองกรณีสวรรคตคล้ายกับกรณีเค้าโครงเศรษฐกิจของปรีดีว่าเป็นสิ่งที่วางกันไม่ให้เกิดฉากทัศน์ของโลกที่อาจเกิดขึ้นได้ที่รัฐบาลคณะราษฎรซึ่งนำโดยพลเรือนยังดำรงอำนาจอย่างเข้มแข็งต่อไป สมศักดิ์เสนอต่อไปเกี่ยวกับการกล่าวถึงสถาบันกษัตริย์ที่จำเป็นต้องมองอย่างเป็นประวัติศาสตร์ โดยระบุว่า “ไม่มีกรณีใดเกี่ยวกับสถาบันกษัตริย์ก่อนกรณีสวรรคตที่เป็นหัวข้อต้องห้ามในลักษณะที่กรณีสวรรคตเป็น” เขาเสนอต่อไปว่า

อันที่จริง ภาวะที่กลายเป็นหัวข้อที่พูดไม่ได้ของกรณีสวรรคตก็ไม่ใช่สิ่งที่ต้องเกิดขึ้นเสมอไป แต่เป็นผลของบริบททางประวัติศาสตร์ คือสภาพแวดล้อมที่เป็นอยู่ในขณะที่เกิดกรณีสวรรคตขึ้น น่าคิดว่า หากเหตุการณ์อย่างกรณีสวรรคตเกิดขึ้นในต้นทศวรรษ 2480 เมื่อคณะราษฎรยังมีความเข้มแข็งรวมหมู่ (collective political strength) สูงสุด ไม่มีศัตรูคู่แข่งที่สามารถท้าทายได้ (เพราะติดคุกหรือลี้ภัยหมด) และสามารถที่จะใช้ความเข้มแข็งนี้มารับมือกับเรื่องนี้ร่วมกัน (แบบเดียวกับศาลพิเศษ 2482 ที่ในทางปฏิบัติวินิจฉัยว่ารัชกาลที่ 7 เป็นกบฏด้วยการบ่อนทำลายระบอบใหม่และช่วยเหลือกบฏบวรเดช) เหตุการณ์ที่ตามมาคงจะเป็นคนละอย่าง และกรณีสวรรคตก็อาจจะไม่ได้มีสถานะดังที่เป็นอยู่ แต่ในความเป็นจริง บริบทของการเกิดกรณีนี้เป็นอีกอย่างหนึ่ง (การสิ้นสุดอำนาจของคณะราษฎร การแตกหักระหว่างพิบูลกับปรีดี และการเริ่มกลับมีบทบาทของกลุ่มที่เสียอำนาจไปเมื่อ 2475) กรณีสวรรคตจึงกลายเป็นจุดเริ่มต้นและสาเหตุสำคัญอย่างหนึ่งที่สร้างจารีตการพูดเกี่ยวกับสถาบันกษัตริย์ไม่ได้ขึ้นมา⁵²

จะเห็นได้ว่า สมศักดิ์ท้าทายการมองประวัติศาสตร์ที่คนในปัจจุบันเชื่อไปแล้วว่าเป็นสิ่งที่ต้องเกิดขึ้นอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ของกรณีสวรรคตที่เป็นภาวะต้องห้าม ซึ่งสร้างฉากทัศน์อีกโลกหนึ่งที่อาจเป็นไปได้ผ่านวิธีคิดอันสวนทางจากข้อเท็จจริง (โดยไม่กล่าวถึงการใช้วิธีนี้ อย่างชัดเจน) โลกอีกแบบที่สร้างขึ้นนั้นเป็นการเปลี่ยนย้ายให้เกิดกรณีสวรรคตเปลี่ยนไปเกิดอีกช่วงเวลาหนึ่งของประวัติศาสตร์ ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่คณะราษฎรมีความเข้มแข็งรวมหมู่ ถ้าหากสมมติให้เป็นเช่นนั้นแล้วเหตุการณ์ที่ตามมาอาจจะแตกต่างจากที่เป็นอยู่

กระนั้น ต้องกล่าวด้วยว่าการสมมติให้เกิดกรณีสวรรคตเปลี่ยนย้ายเวลาไปเกิดก่อนหน้า คือต้นทศวรรษ 2480 ซึ่งเป็นช่วงที่คณะราษฎรมีความเข้มแข็งนั้น หากพิจารณาตามการจัดหมวดหมู่ของโรเซนเฟลด์แล้วจะเป็นรูปแบบ “การหมุนเวลากลับ” (rewind)⁵³ การ

⁵² เรื่องเดียวกัน.

⁵³ Rosenfeld, “Counterfactuals: A Typological Approach”

สมมติเงื่อนไขเช่นนี้เป็นการทดลองทางความคิดที่น่าสนใจเพื่อกระตุ้นการคิดที่ถูกรอบงำด้วยภาวะหลีกเลี่ยงไม่ได้ อย่างไรก็ตาม กรณีนี้ผื่นจากหลักการการปรับแก้ใหม่ให้น้อยที่สุด (MRR) มากพอสมควร และค่อนข้างไกลจากความเป็นไปได้ค่อนข้างมาก ด้วยเพราะไม่มีมูลเหตุใดที่มีแนวโน้มที่ทำให้เกิดเหตุการณ์ขึ้นมานี้ได้ จึงอาจนับได้ว่ากรณีนี้ไม่เข้าข่ายประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริงแบบจำกัดก็ได้

สำหรับงานศึกษาของพีระ เจริญวัฒนกุล เรื่อง *ปาฏิหาริย์นั้นมีจริง: ความบังเอิญของไทยในการเอาตัวรอดจากอังกฤษหลังสงครามโลกครั้งที่ 2* ต้องการโต้แย้งคำอธิบายการรอดพ้นจากอังกฤษของไทยว่าไม่ใช่เป็นความชาญฉลาดทางการทูตตั้งคำอธิบายเรื่องไผ่ลุ่มที่ฝังอยู่ในความเชื่อของสังคมไทยมาอย่างยาวนาน หรือไม่ใช่เพียงเพราะปัจจัยอย่างสหรัฐอเมริกา รวมถึงไม่ใช่ปัจจัยอย่างขบวนการเสรีไทยดังที่คำอธิบายประวัติศาสตร์ทั่วไปกล่าวยกย่อง แต่เป็นเพราะ “ความบังเอิญ” ซึ่งเป็นสิ่งที่เป็นามธรรมที่ได้ขู่เป็นตัวเอกของงานศึกษาดังกล่าวนี้⁵⁴

พีระประกาศว่างานของเขาใช้วิธีคิดอันสวนทางข้อเท็จจริงอย่างจำกัด (restrained counterfactual) โดยเน้นไปที่การตัดสินใจของผู้นำหรือผู้มีอำนาจคนสำคัญซึ่งต้องใช้หลักฐานจากบันทึกการประชุมจำนวนมาก งานศึกษาได้มุ่งวิเคราะห์การเจรจาทางการทูตกับอังกฤษจำนวนสามครั้ง ผลลัพธ์สุดท้ายที่เราทราบกันก็คือไทยสามารถรอดพ้นจากเงื่อนไขที่เสียเปรียบอย่างมากได้ งานศึกษานี้ได้ลงไปดูการตัดสินใจในการเจรจาแต่ละครั้ง โดยได้ตั้งคำถามด้วยวิธีคิดอันสวนทางจากข้อเท็จจริงไว้ว่า การเจรจาดังแรกนั้นจะเกิดอะไรขึ้นถ้าไทยลงนามไปก่อนที่สหรัฐอเมริกาจะมาแทรกแซง การเจรจาดังที่สองนั้นจะเกิดอะไรขึ้นถ้าหากเสนีย์ปราโมชไม่ถ่วงเวลาและตัวแทนฝ่ายอังกฤษอย่าง Dening ไม่ได้ถูกเรียกตัวไปทำภารกิจอื่น และการเจรจาดังที่สามนั้นจะเกิดอะไรขึ้นถ้าหากแม้ว่าสหรัฐอเมริกามาแทรกแซงการเจรจาแต่ข้อความทัดทานนั้นไม่ได้ส่งไปถึงตัวแทนไทยอย่างทันเวลา เพราะไทยตกลงจะลงนามกับอังกฤษไปแล้ว

อันที่จริงนั้นงานศึกษานี้ไม่มุ่งเน้นไปที่คำตอบเลยว่าจะเกิดอะไรขึ้นหลังจากนั้น (consequence) แต่สนใจไปที่การอธิบายรายละเอียดเงื่อนไขที่ใช้ในการสมมติสาเหตุ (antecedence) เพราะงานศึกษานี้ต้องการเสนอประเด็นว่าความบังเอิญเป็นปัจจัยสำคัญมากกว่า ดังนั้นจึงพยายามค้นหาว่าอะไรเป็นความบังเอิญ (หรือ “เหตุการณ์สุ่ม”) ที่นำไปสู่ผลลัพธ์ของเหตุการณ์ที่อังกฤษพลาดในการลงนามสัญญากับไทย

หากจัดประเภทตามการจัดแบ่งของโรเซนเฟลด์แล้ว งานศึกษานี้นับได้ว่าอยู่ในประเภทแบบเกือบจะเกิดขึ้น (close call) ที่รอดพ้นจากสถานการณ์เลวร้ายไปได้⁵⁵ กระนั้น การรอดพ้น

⁵⁴ พีระ เจริญวัฒนกุล, *ปาฏิหาริย์นั้นมีจริง*.

⁵⁵ Rosenfeld, “Counterfactuals: A Typological Approach”

จากเหตุการณ์นี้ไม่ได้นำไปสร้างการสมมติสาเหตุใหม่ในทำนองเช่น “ถ้าหากไม่มีเสรีไทย” (ซึ่งอาจนำไปสู่การยกย่องเสรีไทยว่าสำคัญต่อการรอดพ้น) แต่ทว่างานศึกษานี้ได้อภิปรายลงรายละเอียดไปถึงการเจรจาทางการทูตกับอังกฤษถึงสามครั้ง ในแต่ละครั้งนั้นไทยเกือบจะนำไปสู่การเซ็นสัญญาที่เสียเปรียบอย่างยิ่ง แต่กลับรอดพ้นด้วยเหตุที่ตัวแทนไทยไม่ได้คาดการณ์เอาไว้ การรอดพ้นอย่างคาดการณ์ไม่ถึงเช่นนี้จึงนับว่าเป็นความบังเอิญนั่นเอง

แม้ว่าฐานคิดของวิธีคิดอันสวนทางจากข้อเท็จจริงจะอยู่บนความไม่แน่นอนและความบังเอิญอยู่แล้วเพราะจะช่วยเปิดทางต่อเส้นทางประวัติศาสตร์สมมติอีกแบบหนึ่งเกิดขึ้นได้ กระนั้น สำหรับงานศึกษาชิ้นนี้แล้ว “ความบังเอิญ” ไม่ใช่เป็นเพียงแต่ส่วนประกอบแต่เป็น “แกนข้อเสนอหลัก” ที่ต้องการตอบโต้งานศึกษาก่อนหน้านี้ที่ไม่ได้ให้พื้นที่ความบังเอิญไว้เลย งานศึกษานี้จึงได้อุทิศพื้นที่หน้ากระดาษจำนวนมากที่พยายามพิสูจน์ให้เห็นว่าความบังเอิญกลายเป็นตัวเอกในการกำหนดทิศทางของเหตุการณ์ได้อย่างไร

งานเขียน *ปาฏิหาริย์นั้นมีจริง* นั้นแม้ว่าชื่อเรื่องของหนังสือจะชวนให้เข้าใจไปว่างานศึกษานี้จะเน้นไปที่การใช้จินตนาการคาดเดาสรางฉากทัศน์ที่เป็นไปได้ แต่อันที่จริงแล้วงานศึกษานี้กลับให้ความสำคัญกับการใช้หลักฐานข้อเท็จจริงในสัดส่วนที่มากกว่ามาก หนังสือเล่มนี้จึงไม่ค่อยนำเสนอให้เห็นถึงการอภิปรายสร้างฉากทัศน์ของโลกที่อาจจะเป็นไปได้ (plausible world) เท่าใดนัก กล่าวได้ว่าได้เน้นถึงความจำกัดของวิธีคิดอันสวนทางจากข้อเท็จจริงอย่างมาก—ที่จริงแล้ว อาจกล่าวได้ว่ามากเกินไปเสียด้วยซ้ำ หนังสือ *ปาฏิหาริย์นั้นมีจริง* แม้จะนำเสนอว่าใช้วิธีคิดอันสวนทางจากข้อเท็จจริงแต่ได้เน้นหลักฐานประวัติศาสตร์อย่างเข้มข้น โดยเฉพาะหลักฐานบันทึกการประชุม และยังมีวิพากษ์หลักฐานบันทึกความทรงจำ (ซึ่งเกิดหลังเหตุการณ์) โดยนำมาเปรียบเทียบหลักฐานบันทึกการประชุมอีกด้วย

ประเด็นเรื่องอุดมการณ์ทางการเมืองเป็นข้อโจมตีหนึ่งของอีแวนส์ต่อเฟอร์กูสันซึ่งเหมารวมไปว่าวิธีคิดอันสวนทางจากข้อเท็จจริงกับอุดมการณ์แบบอนุรักษ์นิยมรับใช้ซึ่งกันและกัน แต่จะเห็นได้ว่า มีงานศึกษาที่ต่างอุดมการณ์ทางการเมืองอื่นที่ได้อาศัยวิธีการเช่นนี้ด้วยเช่นกัน ดังนั้น วิธีคิดอันสวนทางจากข้อเท็จจริงจึงไม่ได้เกี่ยวพันกับทัศนะทางการเมืองใดเป็นการเฉพาะ ไม่ว่าจะที่ทัศนะการเมืองแบบใดก็สามารถใช้วิธีคิดอันสวนทางจากข้อเท็จจริงได้ สำหรับกรณีไทยนั้น งานศึกษาทั้งของสมศักดิ์และพีระต่างมีจุดร่วมกันคือการวิพากษ์ตัวแสดงสำคัญในประวัติศาสตร์อย่างปรีดี พนมยงค์ แต่เราจำเป็นต้องเข้าใจการวิพากษ์นี้อาจเป็นวาระของผู้ศึกษาเองซึ่งอาจเกิดขึ้นได้แม้จะไม่ใช้วิธีคิดอันสวนทางจากข้อเท็จจริงก็ตาม เช่นนั้นแล้วเราจึงควรแยกแยะว่าวิธีคิดอันสวนทางจากข้อเท็จจริงก็เป็นเพียงวิธีการแบบหนึ่งซึ่งเป็นอิสระต่ออุดมการณ์ใด ๆ

สำหรับกรณีไทยที่อภิปรายในบทความนี้เป็นเพียงกรณีที่โดดเด่นเท่านั้น อย่างไรก็ตาม แนวการวิเคราะห์ประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริงในสังคมไทยก็ถือว่ายังมีอยู่น้อยมาก

งานศึกษาล่าสุดของพีระนันได้ว่าเป็นงานบุกเบิกชิ้นสำคัญที่ทำให้แนวพินิจนี้น่าจะได้รับ
ความสนใจจากวงวิชาการไทยในอนาคต

7. สรุป

หากถามนักวิชาการที่ศึกษาประวัติศาสตร์ว่าเห็นด้วยหรือไม่กับการใช้วิธีคิดอัน
สวนทางจากข้อเท็จจริง คำตอบที่ได้คงหลากหลายทั้งเห็นด้วยและไม่เห็นด้วย ประวัติศาสตร์
แบบสวนทางจากข้อเท็จจริงจึงเป็นกรณีที่โดดเด่นที่นักวิชาการเห็นแย้งกันค่อนข้างมาก
กระนั้นการถกเถียงวิวาทะในหลายทศวรรษที่ผ่านมาได้ผลักดันให้ชุมชนนักวิชาการพยายาม
สร้างการยอมรับวิธีการนี้ให้มากขึ้น บทความนี้ได้ศึกษาความเป็นมาช่วงสำคัญที่ประเด็น
การใช้วิธีคิดอันสวนทางจากข้อเท็จจริงในทางประวัติศาสตร์ได้กลายเป็นประเด็นใหญ่ใน
สาธารณะ โดยชี้ว่าในช่วงราวปลายทศวรรษ 1990 เป็นต้นมา ประวัติศาสตร์อันสวนทางจาก
ข้อเท็จจริงได้รับความนิยมจากสาธารณชนเพิ่มขึ้นอย่างชัดเจน แต่ต้องต่อสู้กับความน่าเชื่อถือ
ต่อชุมชนทางวิชาการ การนำเสนอเกณฑ์ที่ใช้จำแนกแยกแยะงานที่มีคุณภาพดีและแย
ออกจากกันเป็นความพยายามในการสร้างการยอมรับต่อวิธีคิดอันสวนทางจากข้อเท็จจริง
รวมถึงการขีดเส้นให้ชัดเจนถึงข้อเขียนแบบโลกวิชาการกับแบบโลกวรรณกรรมเพื่อความบันเทิง

ความเปลี่ยนแปลงในช่วงปลายทศวรรษ 1990 นี้เห็นได้จากการตีพิมพ์หนังสือ
Virtual history ภายใต้การบรรณาธิการของเฟอร์กูสันซึ่งได้สร้างปรากฏการณ์ให้ประวัติศาสตร์
อันสวนทางจากข้อเท็จจริงได้ขยายตัวเป็นที่นิยมมากขึ้นอย่างกว้างขวาง ในขณะเดียวกัน
ก็พยายามยืนยันความชอบธรรมทางวิชาการโดยโต้เถียงกับแนวคิดนิยมที่ครอบงำวิธีคิด
ทางประวัติศาสตร์ก่อนหน้านี้เอาไว้ กระนั้น ความพยายามนี้ก็ถูกมองว่าไม่เพียงพอในเรื่อง
ความรัดกุมซึ่งทำให้ความน่าเชื่อถือลดลง นักวิชาการอีกกลุ่มหนึ่งซึ่งร่วมกันเขียนบทความ
ในหนังสือ *Unmaking the West* นำเสนอความเป็นไปได้ในการเขียนประวัติศาสตร์อันสวนทาง
จากข้อเท็จจริงที่รัดกุมกว่าเดิม ผ่านกฎเกณฑ์การเขียนใหม่ให้น้อยที่สุด ภายใต้มุมมองนี้
การสมมติเงื่อนไขจึงไม่ใช่กระทำได้อย่างตามใจอะไรก็ได้ แต่ควรปรับเปลี่ยนให้น้อยที่สุด
เท่าที่เป็นไปได้หรือปรับเปลี่ยนไม่ห่างไกลมากเกินไปจากหลักฐานข้อเท็จจริงที่มีอยู่

นอกจากนี้ บทความนี้ยังได้สำรวจในกรณีไทยโดยสังเขปโดยยกตัวอย่างงาน
ชิ้นสำคัญในเรื่องวิวาทะเค้าโครงเศรษฐกิจและกรณีที่ไทยรอดพ้นจากการลงโทษของอังกฤษ
ในสงครามโลกครั้งที่สอง ในกรณีแรกมองว่าเป็นความผิดพลาดของปรีดี พนมยงค์ ที่เสนอ
เค้าโครงการเศรษฐกิจแห่งชาติ ซึ่งเห็นว่าเป็นจุดตั้งต้นที่สร้างผลต่อเนื่องตามมาอีกมาก
การวิพากษ์เช่นนี้ใช้วิธีคิดอันสวนทางจากข้อเท็จจริงแม้ว่าจะไม่ได้ประกาศวิธีการศึกษา
อย่างชัดเจนก็ตาม ส่วนงานอีกชิ้นหนึ่งเสนอว่าการรอดพ้นจากการลงโทษของอังกฤษนั้นเป็น
“ความโชคคี่” มากกว่าจะเป็นความชาญฉลาดของรัฐไทยที่เอาตัวรอดจากการเจรจาเสียเปรียบ

งานชิ้นหลังนี้นับได้ว่าเป็นงานศึกษาเชิงประจักษ์ขนาดยาวงานแรกในโลกภาษาไทยที่แสดงวิธีการศึกษาสวนทางจากข้อเท็จจริง และงานศึกษาทั้งสองก็นับได้ว่าสร้างเงื่อนไขสมมติอดีตอย่างจำกัดและรัดกุม เพราะค้นหาหลักฐานที่ยืนยันว่าการสร้างเงื่อนไขแบบสวนทางจากข้อเท็จจริงนั้นเป็นไปได้ งานศึกษาในโลกภาษาไทยนับว่าค่อนข้างปรากฏล่าช้าและมีน้อยกว่าโลกภาษาอังกฤษ แต่อย่างน้อยก็นับได้ว่าเป็นก้าวอย่างในการเริ่มต้นที่สำคัญ

บทความนี้ได้นำเสนอการถกเถียงในแวดวงวิชาการราวทศวรรษ 1990 เป็นต้นมา คุณสมบัติสำคัญที่เราได้เรียนรู้การวิพากษ์ดังกล่าวก็เพื่อเข้าใจธรรมชาติของวิธีคิดอันสวนทางจากข้อเท็จจริงที่นำมาใช้กับประวัติศาสตร์ แม้ว่านักวิชาการจะเสนอหลักเกณฑ์ที่ช่วยควบคุมให้การสมมติประวัติศาสตร์ดูสมจริงมากที่สุดแล้ว แต่กระนั้นก็เป็นหน้าที่ของสมาชิกในชุมชนเองที่ช่วยกันวิพากษ์ตรวจสอบว่าประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริงต่าง ๆ สมเหตุสมผลเพียงใด

ในทำนองเดียวกันกับที่โรเซนเฟลด์ได้ทำความเข้าใจธรรมชาติของวิธีคิดอันสวนทางจากข้อเท็จจริงที่ได้รับความนิยมเพิ่มขึ้นในพื้นที่สาธารณะในช่วงเวลาที่ผ่านมา นั่นก็เพราะพื้นที่ของการเมือง สื่อบันเทิง และสื่อมวลชนนั้นวาทศิลป์เป็นส่วนสำคัญ วิธีคิดอันสวนทางจากข้อเท็จจริงก็จะคงอยู่กับสังคมมนุษย์ต่อไปอีก เขาเห็นว่าจะเป็นการดีที่สุดถ้าหากเราใช้วิธีการนี้อย่างรับผิดชอบ แต่อุดมคตินี้อาจเป็นไปได้ยากเพราะธรรมชาติอันเป็นที่ถกเถียงของตัวมันเอง ดังนั้นทางออกที่ดีที่สุดก็คือร่วมกันตรวจสอบความเหมาะสมโดยการประเมินความเป็นไปได้จริงของประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริง ยิ่งเราเข้าใจว่าประวัติศาสตร์อันสวนทางจากข้อเท็จจริงคืออะไรและทำงานอย่างไร เราก็ยิ่งมั่นใจถึงการคงอยู่ในอนาคตในฐานะเครื่องมือสำคัญในการส่งเสริมความเข้าใจประวัติศาสตร์⁵⁶ บทความนี้ได้ให้ภาพความเป็นมาของการถกเถียงต่อวิธีคิดอันสวนทางจากข้อเท็จจริงที่ใช้กับการวิเคราะห์ประวัติศาสตร์เพื่อหวังว่าให้เข้าใจธรรมชาติของวิธีการนี้มากยิ่งขึ้น ไม่ว่าจะเห็นด้วยหรือปฏิเสธต่อวิธีการนี้ก็ตาม

กิตติกรรมประกาศ

บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของงานวิจัยเรื่อง “หากประวัติศาสตร์เกิดขึ้นอีกแบบหนึ่ง: ว่าด้วยข้อถกเถียงในประวัติศาสตร์แบบสมมติ” ซึ่งได้รับทุนสนับสนุนจากทุนพัฒนานักวิจัยรุ่นใหม่ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ประจำปี พ.ศ. 2566

⁵⁶ Rosenfeld, “Counterfactuals: A Typological Approach,” 411.

รายการอ้างอิง

- ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, ชำรงศักดิ์ เพชรเลิศอนันต์, และ วิกัลย์ พงศ์พินิตานนท์, บรรณาธิการ. *จอมพล ป. พิบูลสงครามกับการเมืองไทยสมัยใหม่*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2544.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. "ข้อคิดเกี่ยวกับประวัติศาสตร์." ใน *ปรัชญาประวัติศาสตร์*. บรรณาธิการโดยชาญวิทย์ เกษตรศิริ และ สุชาติ สวัสดิ์ศรี. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2527.
- พีระ เจริญวัฒน์นุกุล. *ปาทหาริย์นั้นมิจริง: ความบังเอิญของไทยในการเอาตัวรอดจากอังกฤษหลังสงครามโลกครั้งที่ 2*. กรุงเทพฯ: คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2566.
- รัชตะ จิงวิวัฒน์. "ห้องโลกที่น่าขนานสะอึกสะอื้น อยู่นอกตัวคนตะวันตกในซีรีส์ The Man in the High Castle." *ศิลปวัฒนธรรม*, 27 กรกฎาคม 2564. https://www.silpa-mag.com/history/article_61674.
- วันพัชณ์ ยังมีวิทยา. "สมศักดิ์ เจียมธีรสกุล แนวคิดความผิดพลาดทางประวัติศาสตร์ และขบวนการนักศึกษา 6 ตุลา." *วารสารรัฐศาสตร์และรัฐประศาสนศาสตร์* 15, ฉ. 2 (กรกฎาคม-ธันวาคม 2567): 293-326.
- สมศักดิ์ เจียมธีรสกุล. "ความผิดพลาดทางประวัติศาสตร์ของปรีดี พนมยงค์," ใน *ประวัติศาสตร์ที่เพิ่งสร้าง*, 3-8. กรุงเทพฯ: 6 ตุลาฯ รำลึก, 2544.
- สมศักดิ์ เจียมธีรสกุล. "50 ปีการประหารชีวิต 17 กุมภาพันธ์ 2498." *ฟ้าเดียวกัน* 3, ฉ. 2 (เมษายน-มิถุนายน 2548): 64-80.
- สุเจน กรรพฤทธิ์. *2325 เปิดศักราชกรุงเทพฯ*. นนทบุรี: สารคดี, 2564.
- Carr, E. H. *What is History?*. 2nd ed. London: Penguin Books, 1961.
- Cowley, Robert, ed. *What If? The World's Foremost Historians Imagine What Might Have Been*. New York: G. P. Putnam's Sons, 1999.
- Cowley, Robert, ed. *What Ifs? of American History: Eminent Historians Imagine What Might Have Been*. New York: G. P. Putnam's Son, 2003.
- Daniel, Nolan. "Why Historians (and Everyone Else) Should Care about Counterfactuals." *Philosophical Studies: An International Journal for Philosophy in the Analytic Tradition* 163, no. 2 (2013): 317-35.
- De Brigard, Felipe. "Counterfactual Thinking." In *The Palgrave Encyclopedia of the Possible*. edited by Vlad Petre Glăveanu, 243-250. Cham: Palgrave Macmillan, 2022.

- Deluermoz, Quentin, and Pierre Singaravelou. *A Past of Possibilities: A History of What Could Have Been*. New Haven: Yale University Press, 2021.
- Evans, Richard J. "Telling It Like It Wasn't." *Historically Speaking* 5, no. 4 (March 2004): 11-14.
- Evans, Richard J. *Altered Pasts: Counterfactuals in History*. Waltham, MA: Brandeis University Press, 2014.
- Evans, Richard J. "What if is a Waste of Time." *The Guardian*. 13 March 2014. <https://www.theguardian.com/books/2014/mar/13/counterfactual-history-what-if-waste-of-time>.
- Ferguson, Niall. *Virtual History: Alternatives and Counterfactuals*. London: Hachette UK, 1997.
- Hawthorn, Geoffrey. *Plausible Worlds: Possibility and Understanding in History and the Social Sciences*. New York: Cambridge University Press, 1991.
- Ide, Adam. "Clearing Up Counterfactuals: The Decades-Long Historiographical Debate." Master's thesis, Department of History, Assumption University, 2023.
- Kaye, Simon T. "Challenging Certainty: The Utility and History of Counterfactualism." *History and Theory* 49, no. 1 (February 2010): 38-57.
- Lebow, Richard Ned. "What's So Different about a Counterfactual?." *World Politics* 52, no. 4 (July 2000): 550-585.
- Lebow, Richard Ned. "Good History Needs Counterfactuals." *Historically Speaking* 5, no. 4 (March 2004): 25-28.
- Lebow, Richard Ned. *Forbidden Fruit: Counterfactuals and International Relations*. Princeton: Princeton University Press, 2010.
- Levy, Jack S. "Counterfactuals, Causal Inference, and Historical Analysis." *Security Studies*, 24, no. 3 (July 2015): 378-402.
- Mahoney, James, and Rodrigo Barrenechea. "The Logic of Counterfactual Analysis in Case-study Explanation." *The British Journal of Sociology* 70, no. 1 (January 2019): 306-338.
- Megill, Allan. "The New Counterfactualists." *Historically Speaking* 5, no. 4 (March 2004): 17-18.
- Rosenfeld, Gavriel D. "Why Do We Ask 'What If?' Reflections on the Function of Alternate History." *History and Theory* 41, no. 4 (December 2002): 90-103.

- Rosenfeld, Gavriel D. *The World Hitler Never Made: Alternate History and the Memory of Nazism*. New York: Cambridge University Press, 2005.
- Rosenfeld, Gavriel D. "The Ways We Wonder 'What If?': Towards a Typology of Historical Counterfactuals." *The Journal of the Philosophy of History*, no. 3 (November 2016): 382-411.
- Rosenfeld, Gavriel D. "Counterfactuals: A Typological Approach." In *The Routledge Companion to Historical Theory*. Edited by Chiel van den Akker. London: Routledge, 2022.
- Singles, Kathleen. "'What If?' and Beyond: Counterfactual History in Literature." *The Cambridge Quarterly* 40, no. 2 (June 2011): 180-188.
- Strayer, Robert, and Eric Nelson. *Ways of the World*. 3rd ed. Boston: Bedford/St. Martin's, 2016.
- Tetlock, Philip E., and Aaron Belkin, eds. *Counterfactual Thought Experiments in World Politics: Logical, Methodological, and Psychological Perspectives*. Princeton: Princeton University Press, 1996.
- Tetlock, Philip E., Richard Ned Lebow, and Geoffrey Parker, eds. *Unmaking the West: "What-If?" Scenarios that Rewrite World History*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2006.